

Tefsir Araştırmaları Dergisi
The Journal of Tafsir Studies

مجلة الدراسات التفسيرية

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/tader>

E-ISSN: 2587-0882

Cilt/Volume: 7, Sayı/Issue: 2, Yıl/Year: 2023 (Ekim/October)

Bakara 2/6. Ayetinin Tefsir Tarihindeki İzdüşümü

Projection of the Verse 2/6 of Baqarah in the History of Tafsir

Burcu Dilek

Dr. Öğr. Üyesi, Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi
Temel İslam Bilimleri, Tefsir Ana Bilim Dalı
Assistant professor, Bolu Abant İzzet Baysal University, Faculty of Theology
Basic Islamic Sciences, Department of Tafsir
Bolu, Türkiye
burcu.dilek@ibu.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0001-9251-1390>

Makale Bilgisi – Article Information

Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi/ Research Article

Geliř Tarihi/Date Received: 10/08/2023

Kabul Tarihi/Date Accepted: 13/10/2023

Yayın Tarihi/Date Published: 30/10/2023

Atıf / Citation: Dilek, Burcu. “Bakara 2/6. Ayetinin Tefsir Tarihindeki İzdüşümü”. *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 7/2 (Ekim/October, 2023), 699-720.

<https://doi.org/10.31121/tader.1340738>

İntihal: Bu makale, intihal.net yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by intihal.net. No plagiarism detected.

Bu makale Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisans (CC BY-NC) ile lisanslanmıştır. This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC).

Yayıncı / Published by: Ali KARATAŞ / Türkiye

Öz

Tefsir tarihi boyunca içerik ve yazım yöntemi olarak tefsirlerde farklılıklar meydana gelmiştir. İslâmî ilimlerin diğer alanlarında incelenen farklı konu ve nazariyelere dair tartışmalar zamanla tefsirleri de etkilemiştir. Erken dönemde daha çok rivayet ve lügat üzerinden yürütülen tefsir faaliyeti sonraki asırlarda değişim göstermiş ve bunlara ilaveten müfessirler usûl, fıkıh, kelâm gibi farklı ilimlerin bilgilerine de tefsirlerinde yer vermişlerdir. Özellikle şerh-hâşiye literatürü incelendiğinde muhaşşinin entelektüel ilgisi ve birikimine göre değişiklik göstermekle birlikte bu etki daha net olarak fark edilmektedir. Söz konusu değişim zaman içerisinde tefsirin mahiyetine ilişkin bazı tartışmalarda etkili olmuştur. Ayrıca müfessirin bilmesi gereken ilimlere dair yapılan değerlendirmelerle de bu değişim ilişkili sayılmıştır. Dolayısıyla literatürdeki bahsi geçen değişimin bir yönüyle de olsa ortaya koyulması tefsir tarihine ilişkin vereceği fikir açısından önem arz etmektedir. Kur'ân'ın tüm ayetlerinin böyle bir değişim süreci açısından tek bir çalışmada incelenmesi, makalenin sınırlarını aşan bir teşebbüs olacaktır. Dolayısıyla bu makalede bahsedilen değişimin, Bakara 2/6. ayeti bağlamında tefsirdeki yansımaları incelenmektedir. Böylece ayetin yorumunda meydana gelen değişimin hem zaman hem de yazım yöntemi açısından tespit edilmesi hedeflenmektedir. Bunun sonucunda özellikle Fahreddin Râzî, Ebussuûd Efendi, Âlûsî'nin tefsirleri gibi eserlerde, erken dönem tefsirlerinden farklı olarak ayetlerin diğer disiplinler açısından detaylı şekilde te'vîl edildiği görülmüştür. *Emvâri't-tenzîl* ve *el-Keşşâf* hâşiyelerinin bazılarında da bu yöntemin zaman zaman daha detaylı bir şekilde sürdürüldüğü tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Kur'ân, Te'vîl, Şerh-Hâşiye, Bakara 2/6.

Abstract

Throughout the history of tafsîr, there have been differences in the content and writing methods of tafsîr. Discussions about different topics and theories studied in other fields of Islamic sciences have also influenced tafsîr over time. The tafsîr, which was mostly based on narrations and linguistics in the early period as its content, changed in the following centuries and the tafsîr scholars referred to the knowledge of different sciences such as usûl, fiqh, and kalâm in their tafsîr studies. When the sharh-hâshiyah literature especially is examined, this effect is much more noticeable, although it varies according to the intellectual interest and knowledge of the author/scholars. This alteration has also taken effect over the appearance of some ideas regarding the nature of tafsîr in time. In addition, the change in question was considered to be related to the evaluations made about the sciences that the interpreter should know. Proving this alteration in the literature, even if only in one aspect, is outstanding in terms of the idea to give about the history of tafsîr. Examining all the verses of the Qur'an in a study in terms of such a process of alteration would be an attempt beyond the limits of the study. This article accordingly analyses the reflection of this change in tafsîr in the context of verse 2/6 of Baqarah. Thus, it is aimed to determine the alteration in the interpretation of the verse in terms of both temporal state and writing method. As a result, it is seen that verses are interpreted in detail in terms of other disciplines, especially in commentary works of scholars such as Fakhr ad-Dîn ar-Râzî, Abû's-Su'ûd, Âlûsî, unlike the early commentaries. It has been observed that this method is maintained in more detail from time to time in some hâshiyahs of *Anwâr al-tanzîl*'s and *al-Kashshâf*.

Keywords: Tafsîr, Qur'an, Ta'vîl, Sharh-Hâshiyah, Baqarah 2/6.

Giriş

Tefsir tarihi incelendiğinde, Kur'ân yorumunun önemli değişimler/dönüşümler geçirdiği görülmektedir. Başlangıcı ve teşekkülü açısından sahabe döneminde “oluşum” aşamasında olan tefsir, hicrî üçüncü yüzyıl sonuyla birlikte farklı disiplinlerin tartışmalarını içerecek şekilde kapsamlı bir yazım faaliyetine dönüşmeye başlamıştır.¹ Bunun sonucunda müfessirler tefsir yazım sürecinde hem kendisine kadar ulaşan birikimden hem de yaşadığı dönemin sosyal ve ilmî durumundan etkilenmiş, tartışmaları geliştirmiş/dönüştürmüştür.

Tefsirlerde ele alınan konuların zaman içerisinde detaylı şekilde incelenmesi ve çeşitlenmesi, müfessirlerin farklı disiplinlere müracaat etmesiyle de yakından ilişkili olmuştur. Tarihsel ve

¹ Muhammed Coşkun, *Tefsirin İlk Çağları: Kur'an Yorumunun Hazırlık ve Oluşum Dönemleri* (İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2019), 22; Süleyman Kaya, *Erken Dönemde Kitap Tasavvuru: Tefsir* (İstanbul: İFAV

yazım yöntemi olarak farklılıklar içerse de müfessirler eserlerinde İslâmî ilimlerin farklı alanlarına ve konularına yer vermiştir. Bahsedilen durum tefsir ilminin mahiyeti ve sınırları, müstakil bir ilim olup olmadığı, Kur'ân yorumuna dahil olan ilimler ve yorum sürecini etkileyen hususlar hakkında bazı tartışmalara yol açmıştır.² Tefsirin mahiyetine dair bu iddialarda müfessirlerin, kapsamı yönüyle Kur'ân algısı ve tefsir ilmine dair yaklaşımları önemli ölçüde etkili olmuştur. Bu açıdan Kur'ân'ın, mutlak ilim sahibi Allah'ın kelâmı olması sebebiyle her türlü soru/n ve ihtiyaca cevap olabilecek bir kaynak olduğunu düşünenler tefsir ilminin sınırları ve araçları konusunda daha kapsamlı bir bakış açısı geliştirmiştir. Tefsirin mahiyeti ve kapsamına dair yaklaşımların şekillenmesinde bu ilmin istimedâdı konusu da gündeme gelmektedir.³

Nitekim tefsir mukaddimelerinde ve ulûmu'l-Kur'ân eserlerinde yapılan müfessirin ihtiyaç duyduğu ilimlere dair tasniflerde bu etkiyi görmek mümkündür.⁴ Örneğin “*lügat, müfredat, istikak, nahiv, kıraat, rivayet, sünen, fıkah ve usulü, zühhd, kelâm ve mevhibe*” gibi ilimler bahsedilen tasniflerde yerini almıştır.⁵ Üstelik müfessirin lügat ve rivayet ile elde ettiği anlamdan fazlasına erişmesi için kelâm, fıkah usulü, tasavvuf gibi disiplinlerin bilgisine başvurması gerektiği dahi düşünülmüştür.⁶ Çünkü bu ilimlerde ortaya koyulan teoriler Kur'ân ayetleriyle karşılıklı bir ilişki içerisinde kabul edilmiş, bu açıdan ayetler teorileri, teoriler de süreç içerisinde ayetlerin te'vîlini etkilemiştir.⁷ Tefsirin diğer ilimlerin tartışmalarını konu edinmesi bazı yazarlar tarafından teorik olarak eleştirilse de⁸ tefsir kaynaklarında bu çeşitliliğin varlığı açıkça görülmektedir. Özellikle geç dönemde temel metinlere yazılan şerh ve hâşiyeler incelendiğinde tefsir faaliyetine dahil olan ilim çeşitliliği, kapsamlı tartışmalar ve hâşiyeye yazarlarının entelektüel birikimlerini eserlerine yansıtmaları oldukça dikkat çekicidir.⁹

Tefsir tarihi açısından içerik ve yöntemde meydana gelen bu değişimin dikkate alınması Kur'ân yorumunun farklılaşma sürecini görebilmek, müfessirlerin yaptığı te'vîlleri doğru bir şekilde değerlendirebilmek adına önem arz etmektedir. Bu çalışmada yukarıda bahsedilen hususların tefsir tarihine etkisi *إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا سَوَاءٌ عَلَيْهِمْ ءَأَنذَرْتَهُمْ أَمْ لَمْ تُنذِرْهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ* “*İnkar edenleri uyarasan da uyar-masan da birdir, onlar iman etmezler.*”¹⁰ ayeti üzerinden tespit edilecektir. Bakara sûresinin 6. ve 7. ayetlerine ilişkin yapılan çalışmalarda daha çok ayette bahsedilen kâfirlerin iman etmemelerinin

² Enes Büyük, *Tefsir İlminin Mahiyeti Sorunu* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2019), 68-72; M. Taha Boyalık, “Molla Fenârî'nin Tefsir İlminin Mahiyetine Dair Tartışmasının Tahlili”, *İslâm Araştırmaları Dergisi* 18 (2007), 94.

³ Enes Büyük, “Tefsirde İstimedâd: Klasik Dönemde Tefsirin İlişkili Görüldüğü İlimler”, *Trabzon İlahiyat Dergisi* 5/2 (2018), 395; Mahmut Ayyıldız, *Tefsirin Mahiyeti Üzerine: Muhammed et-Tâbir İbn Aşûr'un Müdaven Bir İlim Olarak Tefsire Yaklaşımı* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019), 317.

⁴ Mesut Kaya, “Dönemsel İlmî Şartların Müfessirin Donanımı Üzerindeki Belirleyiciliği -Klasik ve Modern Dönem Mukayesesi-”, *Marife: Bilimsel Birikim (Marife: Dini Araştırmalar Dergisi)* 13/3 (2013), 29.

⁵ Kaya, “Dönemsel İlmî Şartların Müfessirin Donanımı Üzerindeki Belirleyiciliği -Klasik ve Modern Dönem Mukayesesi-”, 13-17; Büyük, “Tefsirde İstimedâd: Klasik Dönemde Tefsirin İlişkili Görüldüğü İlimler”, 378.

⁶ Boyalık, “Molla Fenârî'nin Tefsir İlminin Mahiyetine Dair Tartışmasının Tahlili”, 81.

⁷ Ömer Türker, *Seyyid Şerif Cürçânî'nin Tevil Anlayışı: Yorumun Metafizik, Mantıki ve Dilbilimsel Temelleri*, (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006), 209-210.

⁸ Muhammet Abay, “Tefsir İlminin Doğuşu ve Diğer İslami İlimlerle İlişisine Tefsir-Tevil Farkı Açısından Yaklaşım”, *İslami İlimlerde Metodoloji (Usul) Meselesi 5: Temel İslâm İlimlerinin Ortaya Çıkışı ve Birbirleriyle İlişkileri*, ed. İlyas Çelebi (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2014), 199; Muhammed Coşkun, “İlâhî Füllerin Nedenliliği Bağlamında Tefsir-Kelâm İlişkisi”, *İslâm Araştırmaları Dergisi* 35 (2016), 47; Mustafa Öztürk, *Tefsir Tarihi Araştırmaları* (Ankara: Ankara Okulu, 2005), 26.

⁹ Muhammed Coşkun, “Müteahhirün Dönemi Ulûm-i İslamiyye Formasyonunun Osmanlı Tefsir Geleneğindeki İz sürümü: XVIII. yy. Envârü't-tenzîl Hâşiyelerinde Tahkik Tavır”, *Osmanlıda İlm-i Tefsir*, ed. M. Taha Boyalık-Harun Abacı (İstanbul: İsar Yayınları, 2019), 335.

¹⁰ el-Bakara 2/6.

mahiyeti ve sebebi tartışılmıştır. Ayetin tefsirlere yansıyan yorumlarından bahsedilerek kâfirlerin içinde bulunduğu durumun kendi tercihleri sonucu meydana gelişine ve sorumluluklarına vurgu yapılmıştır.¹¹ Biz ise bu makalede inkarcıların durumlarına dair yapılan yorumların tefsir tarihi boyunca ne gibi değişiklikler gösterdiğini, ayetin yorumunun kapsamına hangi kavram, nazariye ve tartışmaların dahil olduğunu inceleyeceğiz. Zamanın, yazım yönteminin ve entelektüel ortamın yorum sürecine olan etkisini imkân dahilinde belirleyeceğiz.

Bu minvalde ilgili ayetin incelenme sebebi; tarihsel süreçte lügat, teklîf-i mâ lâ yutâkin cevazı tartışmaları, küfrün tanımı ve mahiyeti, ilahî kelâmın muhdes oluşu iddiaları ile buna yönelik cevaplar, günahkâr müminin durumu gibi farklı konu ve kavramların tartışılmasına imkân tanımış olmasıdır. Ancak makalenin kapsamı gözetilerek bu konuların hepsine ilişkin te'vîllere yer verilmeyecektir. Makalenin araştırma amacı daha çok ayete konu olan kâfirlerin kimler olduğu, uyarıldıkları halde iman etmeyeceklerinin söylenmesinin hangi açılardan değerlendirildiği gibi hususlar üzerinden incelenecektir. Mezkûr ayetle ilgili şerh-hâşiyeler literatürü dışındaki tefsirlere ilişkin yapacağımız okumalarda mümkün mertebe kronoloji takip edilecektir. Bir diğer kaynak grubu olan tefsir hâşiyelerinde ise yazım türü olarak hâşiyelerin ilgili konu bağlamında hangi noktalara vurgu yaptıkları dikkate alınacaktır. Çalışmada kronolojinin yanında farklı te'vîllere zemin hazırlayan yazım yöntemi, mezhebî bakış açısı, entelektüel ilgi ve birikim gibi sebepler de gözetilecektir. Ayrıca makalenin kapsamı gereği bütün bir tefsir ve hâşiyeler literatürünü incelememiz mümkün olmayacağından daha çok çalışmanın amacına belirgin bir şekilde katkı sağlayacak kaynaklara müracaat edilecektir. Bu bağlamda şerh-hâşiyeler literatürünün en fazla öne çıkan kaynaklarından bazı *Envâriü't-tenzîl* ve *el-Keşşâf* hâşiyelerine başvurulacaktır. Kaynak seçiminde ise ayetin hâşiyede hangi açılardan ele alındığı, kapsamı ve tartıştığı konulara dikkat edilecektir. Böylece Kur'ân yorumunun tarih boyunca içerik ve yazım yöntemi olarak yaşadığı değişimin bir yönü, Bakara 2/6 özelinde tespit edilecektir.

1. Erken Dönem Rivayet Verisi Açısından Bakara Sûresinin Altıncı Ayetinin Tefsiri

Bu başlıkta hicrî ilk üç asra tekabül eden dönem boyunca ayet hakkında aktarılan rivayetlerden bahsedilecektir. Böylece Bakara sûresinin altıncı ayetine dair yapılan yorumların ilk örneklerini görebilme ve sonraki dönemlerle bu örnekleri kıyaslayabilme imkânı elde edilecektir. Bakara 2/6 hakkında nakledilen rivayetler daha çok, ayette iman etmeyecekleri söylenen kişilerin kim olduğuyla ilgilidir. İbn Abbâs'tan (ö. 68/687-88) gelen bir rivayete göre ayette zikredilen küfür, Hz. Peygamber'e nazil olanların inkâr edilmesidir. Küfürleri sebebiyle kınananlar ise, Hz. Peygamber'in nübüvvetini bilmelerine rağmen bunu inkâr eden Medîne Yahudileridir. Aynı tarikle İbn Abbâs'tan gelen bir başka rivayette Bakara sûresinin ilk yüz ayetinin Yahudi din adamları ve Evs-Hazrec kabilelerinden bazıları ile ilgili nazil olduğu ifade edilmiştir.¹² Yine İbn Abbâs'tan gelen bir diğer rivayette ise Hz. Peygamber'in tüm insanların iman etmesi konusunda çok istekli olduğu, bunun üzerine Allah'ın, onun ilk sözünde/ezelî ilminde saadetine hükmedilenlerin dışındakilerin iman etmeyeceğini, aynı şekilde şekavet yazdıklarının dışında kimsenin dalalet düşmeye-

¹¹ Mehmet Akın, "Bakara Suresi 6-7. Ayetler Çerçevesinde İnsan İradesine İlahî Müdahalenin Sınırları", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 9/47 (2016); Abdurrahman Altuntaş, "Bakara 6-7. Âyetleri Bağlamında İnkârcıların Durumu", *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/19 (2021).

¹² Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmiü'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, thk. Abdullah b. Abdilmuhsin et-Türkî (Cîze: Daru Heccr, ts.), 1/258.

ceğini bildirdiği aktarılmıştır. Rebi' b. Enes (ö. 140/757) ayette bahsedilenlerin Bedir savaşına katılan kâfirler olduğunu söylemiştir. Bu ayetin nüzulünden sonra bazı kâfirlere yapılan uyarıların fayda ettiği, dolayısıyla da ayetin kapsamının belirli bir grup kâfir olduğu belirtilmiştir. Bunlar ise Bedir savaşına katılan ve orada ölene kadar Hz. Peygamber'in uyarılarından faydalanamayanlardır. Bu rivayetleri aktardıktan sonra Taberî (ö. 310/923), konuyla ilgili en doğru rivayetin İbn Abbâs'ın ilk rivayeti olduğunu belirtmiştir.¹³ Ayrıca ayetin Ebû Cehil ve ehlinde beş kişi veya Arap müşrikleri hakkında nazil olduğuna ilişkin rivayetler de aktarılmıştır.¹⁴

2. Hicrî IV. Asır ve Sonrasında Ayetin Tefsiriyle İlgili Gündeme Gelen Temel Konular

Bu başlıkta hicrî IV. asırda ve sonrasında kaleme alınmış tefsirlerde ayetin yorumunun nasıl ele alındığı incelenecek ancak şerh-hâşiye türü eserler kapsam dışı tutulacaktır. Mezkûr eserlere daha sonraki başlıklarda yazım türünün ve kültürünün tefsire etkisi açısından değinilecektir. Hicrî IV. asır ve sonrasında kaleme alınan telif tefsirlere bakıldığında, ayetin tefsiriyle ilgili belirgin konu ve kavramlara yapılan atıflar net bir şekilde görülmektedir. Söz gelimi İmam Mâtürîdî (ö. 333/944) ayetin yorumunda kâfirlerin iman etmeyeceğine dair verilen gaybî haberin doğru çıkmasını, Hz. Peygamber'in mucizesi olarak değerlendirmiştir. Bu bağlamda ayeti nübüvvetin ispatı açısından te'vîl etmiştir.¹⁵ Tefsirlerde çoğunlukla ele alınan konulardan biri ise ayette geçen ism-i mevsûlün hangi anlamda kullanıldığına dair izahlar olmuştur. Yukarıdaki rivayetlerde geçtiği şekliyle ayetteki kâfirlerin kimler olduğuyla ilgili zikredilen ihtimaller, erken dönem literatüründe yerini almıştır. Ancak belli bir grubun veya tüm kâfirlerin mi kastedildiğine ilişkin lügavî izahlar üzerinden yürütülen tartışmalar, sonraki dönemde de dikkati çekmektedir. Buna göre ism-i mevsûle yüklenecek anlam açısından ibarenin ahd veya cins ifade etmesine dair farklı yaklaşımlar tefsirlere yansımıştır.

Ayette bahsedilen kâfirler hakkında yaygın olarak dile getirilen görüşlerden birisi onların, Allah'ın ilminde kâfir olduğu bilinen kimseler olduğudur. Bu sebeple söz konusu ibarenin husus ifade eden umum lafız olarak değerlendirilmesi gerektiği kabul edilmiştir.¹⁶ *الَّذِينَ كَفَرُوا* ibaresindeki marifeliğin ahd veya cins ifade edebileceğini söyleyen Zemahşerî (ö. 538/1144) ahd ifade ettiği takdirde Ebû Cehil, Ebû Leheb ve Velid b. Muğire gibi belirli kâfirlerin kastedildiğini belirtmiştir. Cins ifade etmesi ihtimalinde ise buradaki kâfir hitabı, küfründe inatla ısrar eden kâfirleri ve diğerlerini içerebilir. Ancak uyarının fayda etmemesi durumu Zemahşerî'yi ayette bahsedilenlerin yalnızca küfründe inat eden kâfirleri kapsadığı sonucuna sevk etmiştir.¹⁷ İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201)

¹³ Taberî, *Câmiu'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, 1/259-260; Ebû Muhammed Abdülhak b. Galib İbn Atıyye el-Endelüsî, *el-Muharrerü'l-vecîz fî tefsiri'l-kitâbi'l-azîz*, thk. es-Seyyid Abdü'l-Âl es-Seyyid v.d. (Katar: Vizaretü'l-Evkaf ve'ş-Şuuni'l-İslâmiyye, 2007), 1/110.

¹⁴ Merkezü'd-Dirasat ve'l-Ma'lumati'l-Kur'aniyye, *Mensûatü't-tefsiri'l-me'sûr: ekeberu cami' li-tefsiri'n-nebi (s.a.s.) ve's-sahabe ve't-tabîin ve tabîihim ma'zîven ila masadiribi'l-asliyye* (Cidde, Beyrut: Merkezü'd-Dirasat ve'l-Ma'lumati'l-Kur'aniyye Ma'hedü'l-İmam eş-Şatîbî; Daru İbn Hazm, 2017), 2/86-88; Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîr-i Kebîr*, çev. M. Beşir Er-yarsoy (İstanbul: İşaret Yayınları, 2006), 1/55; Ebû Bekr Abdurrahman b. Keysan Esam, *Tefsîru Ebi Bekr el-Esam*, thk. Hıdır Muhammed Nebha (Beyrut: Darü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2007), 32.

¹⁵ Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd Mâtürîdî Semerkandî el-Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân: Te'vîlâtü ehlî's-sünne*, thk. Ahmet Vanlıoğlu vd., Müracaa Bekir Topaloğlu (İstanbul: Mizan Yayınevi, 2005), 1/33.

¹⁶ Ebû Cafer en-Nehhâs, *Meâni'l-Kur'âni'l-Kerîm*, thk. Muhammed Ali es-Sâbûnî (Mekke: Merkezü İhyâi't-Türâsi'l-İslâmî, 1988), 1/87; İbn Atıyye el-Endelüsî, *el-Muharrerü'l-vecîz*, 1/110.

¹⁷ Ebu'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed Zemahşerî, *el-Keşşâf an hakâiki gavâmi'zî't-tenzîl ve uyûni'l-ekâvil fî vücutihî't-te'vîl*, thk. Adil Ahmed Abdülmevcud, Ali Muhammed Muavvaz (Riyad: Mektebetü'l-Ubeykan, 1998), 1/162. Benzer ifadeler *Envârü't-Tenzîl* de de karşımıza çıkmaktadır bk. Nâsiruddin Ebu'l-Hayr Abdullah b.

hocası Ebu'l-Hasan ez-Zâğûnî'den (ö. 527/1132) nakilde bulunarak umum ibarenin uyarıya cevap vermeyen kâfirleri kapsamına alan hususî lafaz olmasından bahsetmiştir. Uyarıldığı esnada birçok kâfirin iman etmesini de tahsisin bir göstergesi saymıştır.¹⁸ Fahreddin Râzî (ö. 606/1210) ise buradaki ibarenin husus ifade eden umum ibare olarak kabul edilmesi gerektiğini sebepleriyle beraber belirtmiştir. Buna göre ayette, kâfirlerden bazılarının iman etmesi sebebiyle istiğrak ifade eden zâhirî anlam kastedilmemektedir. Dolayısıyla Mu'tezile'nin, marifeliğin cins olabileceği ihtimaline dair görüşü de eleştiriye açıktır.¹⁹ Bu bağlamda ayette uyarının fayda etmeyeceği kâfirlerin Ebû Cehil ve Ebû Leheb gibi Allah'ın iman etmeyeceğini bildiği kimseler olduğu sonucuna ulaşılmıştır.²⁰ Müfessirlerin aktardıklarına göre husus ifade eden lafzın muhatabı, küfründe ısrarcı olan ve ölene kadar iman etmeyecek olan kâfirlerdir. Râzî gibi bazı müfessirler bu ifade şeklinin sebebine dair bazı açıklamalar yaparken bazıları sadece kanaatini aktarmakla yetinmiştir.

Farklı bir yaklaşım olarak Ömer en-Nesefî ayette “iman etmeye güç yetiremezler” yerine “iman etmezler” denilmesini, kulun irade ve fiiline yapılan bir vurgu olarak değerlendirmiştir.²¹ Buna göre kâfirlerin iman etmemelerinin altında yatan sebebin, küfürdeki ısrarları olduğunu söylemek mümkündür. Bunların dışında küfrün anlamı ve çeşitleri gibi kavramsal izahlar, İlâhî kelâmın mahiyetine dair tartışmalar ayetin yorumu kapsamında tefsirlerde yer almıştır.²²

Ayetin tefsiri kapsamında en fazla değinilen konulardan birisi ise teklîf-i mâ lâ yutâk olmuştur. Kâfirlerin kendi iradeleriyle, kudretleri yettiği halde iman etmedikleri söylenmiş, böylece teklif için gerekli olan kudret şartı vurgulanmıştır. Kâfirlerin iman etmeyişi ise kulun ihtiyarda bulunmadığı fiile kadir olmasıyla açıklanmıştır. Dolayısıyla onların iman etme konusunda aciz bırakılmadığının altı çizilmiştir.²³ Konuyla ilgili kapsamlı açıklamalarda bulunan müfessirlerden birisi Fahreddin er-Râzî olmuştur. Müfessir iman etmeyecek olan kâfirlerin mükellef tutulmalarına ilişkin Mu'tezile'nin argümanlarını eleştirmiştir. Mezheplerin meseleye ilişkin delillerinden bahsederek, Ehl-i sünnetin teklîf-i mâ lâ yutâkın cevazını ispat sadedinde “Onların çoğu hakikanda söz gerçekleştirdi. Onlar iman etmezler.”²⁴ ayeti ve Leheb sûresi gibi delillere başvurduğunu ifade etmiştir. Buna göre Allah asla iman etmeyecek birinden bahsetmektedir ve bu kimsenin iman etmesi Allah'ın verdiği haberi yalana dönüştürecektir. Böyle bir şeyin meydana gelmesi Mu'tezile için kabîh fiildir ve dolayısıyla Allah'a isnadı imkânsızdır. Ayrıca ayetlerde iman etmeyeceğinden bahsedilen kimselerin imanla mükellef tutulmaları, imkânsız olan bir şeyle tekliftir ve muhaldir. Râzî, Mu'tezile'nin tüm bu iddialarına selef alimlerin cevap verildiğini söyleyerek birtakım argümanlar sıralamakta-

Ömer. Muhammed el-Beyzâvî, *Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl*, thk. Muhammed Abdurrahman el-Mer'âşlî (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, 1418), 1/41.

¹⁸ Ebu'l-Ferec İbnü'l-Cevzi, *Zadü'l-mesir fî ilmi't-tefsir* (Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1984), 1/27-28.

¹⁹ Râzî, *Tefsiru Fabri'-Râzî*, 2/44.

²⁰ Ebu'l-Berekât Abdullah b. Ahmed b. Mahmud en-Nesefî, *Tefsiru'n-Nesefî: Medârikü't-tenzîl ve hakâiku't-te'vîl*, thk. Yusuf Ali Bedivî (Beyrut: Dâru'l-Kalemi't-Tayyib, 1998), 1/44.

²¹ en-Nesefî, *et-Tefsir fî't-tefsir*, 1/414.

²² Ebu'l-Hasan Ali b Muhammed b Habib Maverdi, *en-Nüket ve'l-uyun tefsiri'l-Maverdi* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1992), 1/72; Ebu'l-Hasan Ali b Ahmed b Muhammed en-Nisaburi el-Vâhidî, *el-Vasît fî tefsiri'l-Kur'âni'l-mecîd* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1994), 1/83; Râzî, *Tefsiru Fabri'-Râzî*, 2/42; Necmeddin Ömer en-Nesefî, *et-Tefsir fî't-tefsir: Ömer Nesefî tefsiri (inceleme-eleştirmeli metin-çeviri)* çev. Muhammed Coşkun (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019) 1/400; Ebussuûd b. Muhammed el-İmâdî Ebussuûd Efendi, *Tefsirü Ebi's-Suûd ev İrşâdü'l-aklî's-selîm ilâ mezâya'l-Kitâbi'l-Kerîm* (Riyad: Mektebetü'r-Riyad el-Hadise, ts.), 1/62.

²³ Ebu'l-Hasan Abdülcebbar b. Ahmed Kâdî Abdülcebbar, *Tenzîhü'l-Kur'ân ani'l-metân* (Beyrut: Dâru'n-Nehdati'l-Hadise, ts.), 13.

²⁴ Yâsîn 36/7.

dır. Bunlardan biri, iman etmeyecekleri kesin olarak bilinenlerin iman etmekle mükellef tutulmaları ve böylece iki zıddın bir arada olmasının emredilmesi iddiası üzerine yaptığı değerlendirmedir. Cevap olarak Râzî, bilme durumunun malumun tahakkuku esnasında maluma mutabık olacağını söylemiştir. Dolayısıyla onların iman etmeyeceğine dair bilgi iman etmelerini engelleyen bir durum değildir. Aksi takdirde Allah'ın bildiği şeyin gerçekleşmesinin zorunlu olması ve böylece kudretinin sınırlanması gibi bir sonuç ortaya çıkmaktadır. İman ve küfür zatî olarak mümkündür ve onların bilinmeleri, varlıklarını zorunlu kılarırsa ilim maluma tabi olmaz, aksine maluma tesir eden bir konuma gelir ki bu da imkânsızdır. Ayrıca bilginin fiili zorunlu kılması durumunda kulun kudretinin tesiri de ortadan kalkmış olur.²⁵

Beyzâvî (ö. 685/1286) ayetin tefsirine, bir önceki ayette inananların sıfatlarından sonrasında ise kâfirlerin sıfatlarından bahsedildiğini söyleyerek başlamıştır.²⁶ Ardından bu ayetin, teklîf-i mâ lâ yutâkın cevazı için delil olarak kabul edildiğini ifade etmiştir. Zira ayette Allah'ın iman etmeyeceklerini haber verdiği kimseleri aynı zamanda imanla mükellef tutması bunun göstergesidir.²⁷ Hâşiyeleri ele alacağımız başlıkta Beyzâvî'nin yorumu ve satır aralarında bahsettiği konular daha detaylı görülecektir. Beyzâvî'nin aksine bu ayette teklîf-i mâ lâ yutâkın vukuuna dair bir delil olmadığını söyleyen İbn Kemâl'in (ö. 940/1534) gerekçesi ise bir şeyin olup olmamasına dair verilen haberin söz konusu fiile dair kudreti nefyetmeyeceğidir.²⁸ Ebussuûd Efendi (ö. 982/1574) de ayette, kâfirlerin iman etmeyeceklerine dair haber verildiğinden, iman etmeleri durumunda Allah'ın haberinin vakıya mutabık olmayacağından ve bunun imkânsızlığından bahsetmektedir. Bununla birlikte onlar imanla mükelleftir, hatta iman etmeyeceklerine iman etmekle de mükellef tutulmuşlardır. Ayet bağlamında teklife konu olan iman, lizâtihi imkânsız değildir. Bu minvalde İbn Kemâl'in ifade ettiği gibi Ebussuûd Efendi'ye göre de bir şeyin varlığına veya yokluğuna dair haber verilmesi ondan kudreti nefyetmemektedir.²⁹

Âlûsî (ö. 1270/1854) ayetle ilgili açıklamalarında kâfirlerin hidayete ermemesinin kitabın kâmil olmayışı sebebiyle değil, onların küfürde inat etmeleri sonucunda gerçekleştiğini belirtmiştir. Ayrıca ayetin umum-husus ifade etmesi, küfrün ve imanın tanımı ile bu tanımların ayetin te'vîlindeki etkisine değinmiştir. Mu'tezile'nin İlâhî kelâmın hudûsü görüşünde ayeti delil olarak kullanmasına ilişkin itirazlar da Âlûsî'nin tefsirinde öne çıkan konular arasındadır.³⁰ Teklif konusunda ise kavrama ilişkin yukarıda bahsedilen tartışmalara değindikten sonra imanın zati olarak mümkün oluşu ve Allah'ın verdiği haberin imanın imkânına bir etki etmeyeceği sonucuna ulaşmıştır. İman etmeyişlerinin sebebi olarak da kâfirlerin kötü iradelerini zikretmiştir. Söz konusu inkârı teorik olarak şu şekilde temellendirmektedir: “İnkâr Allah'ın yaratmasıyla olsa bile Allah'ın fiili meşîetine tâbidir. Meşîeti ilmüne ilmi ise maluma tâbidir. Malumun sübûtu ezeli olduğundan ilmin ona taalluku da malumun olduğu hal üzere gerçekleşir.”³¹

²⁵ Râzî, *Tefsîru Fahri-Râzî*, 2/47-50.

²⁶ Beyzâvî, *Emvârü'l-Tenzîl*, 1/41.

²⁷ Beyzâvî, *Emvârü'l-Tenzîl*, 1/42.

²⁸ İbn Kemâl Ahmed Şemseddin Kemâlpaşazâde, *Tefsîru İbn Kemâl Paşa*, thk. Mahir Edib Habuş (İstanbul: Mektebetü'l-İrşad, 2018), 1/54.

²⁹ Ebussuûd Efendi, *İrşâdü'l-akli's-selîm*, 1/62-64.

³⁰ Şehâbeddin es-Seyyid Mahmud el-Âlûsî, *Rubû'l-meânî fî tefsîri'l-Kur'âni'l-aẓîm ve's-seb'i'l-mesânî* (Beirut: Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabi, ts.), 1/126-127.

³¹ Âlûsî, *Rubû'l-meânî*, 1/130-131.

Çağdaş tefsirlere gelindiğinde içerik ve yönetime bağlı olarak te'vilde bir değişim gözlenmektedir. Çağdaş müfessirler, genellikle Kur'ân'ın mesajının belirgin bir şekilde ortaya çıkarılabilmesi için tefsirlerinde, kelâm ve fıkıh gibi disiplinlerin tartışmalarına yer vermemektedir. Daha çok Kur'ân'ın bir hidayet kaynağı oluşu gerçeğini ve insana yönelik ahlakî değerlerini ön planda tutmuştur. Hal böyle olunca çağdaş müfessirler, kaynak olarak farklı disiplinlerin kitaplarını değil, Kur'ân'ın bizzat kendisini ve sünneti kullanmak gerektiğini düşünmüşlerdir.³² Örneğin çağdaş tefsirlerde ayetteki kâfirlerin iman etmeyişlerinin hidayet kaynağı olan Kur'ân'ın bir kusuru olmadığı ifadelerini görürüz. Buna göre Kitap tıpkı akıl, görme ve işitme gibi hidayet kaynaklarından birisidir ancak inanmayanlar bu gerçeğe kayıtsız kalmıştır. Allah'ın, kalplerinde küfrün derinleştiğini, imana dair isteklerinin kaybolduğunu bildiği bu kimseler ısrarları sebebiyle küfürde ve dalâlette aşırı gitmiştir. Dolayısıyla bir sonraki ayette zikredilen kalplerin mühürlenmesi fiili kâfirlerin iman etmemelerinin bir sebebi değil sonucudur. Bu bağlamda sünnetullah kavramına vurgu yapılarak küfürde ısrar eden bu kimseler için geçerli olan sünnet, Allah'ın onların kalplerine mühür vurmasıdır. Yani burada bahsedilen kâfirler Allah'ın kalplerinde imana yer bırakmayacak kadar küfrün derinleştiğini bildiği kimselerdir.³³

Çağdaş dönemde yaşamış müfessirlerden İbn Âşûr (ö. 1973) ayette bahsedilenlerin, iman etmelerinden ümit kesilmiş Ebû Cehil ve Velid b. Muğîre gibi belli bir grup müşrik olduğunu söylemiştir. Böylece kâfirlerden iman edenlerin istisna edilmesiyle, ibarenin husus ifade eden umum lafız olabileceğinden bahsetmiştir. Müfessirin bahsettiği ikinci ihtimal ise marifeliğin istiğrak anlamında cins ifade etmesidir. Ayetin Yahudilerle ilgili olduğuna dair görüşleri ise siyak-sibaka ters olması açısından eleştirmiştir. Ona göre her iki ihtimalde de bu kâfirler, Allah'ın iman etmeyeceğini haber verdiği, küfür üzere ölenler kimselerdir.³⁴ Küfrün tanımına dair açıklamalarda bulunduğu sonra müfessir ayetin teklîf-i mâ lâ yutâk konusunda delil gösterilmesine değinmiştir. Bu bağlamda muhalin; iki zıddın bir arada olmaması gibi aklen muhal, göğe tırmanmamak gibi âdeten muhal, Allah'ın ilmi gibi başka bir şeye nazaran muhal şeklinde farklı mertebelerini zikretmiştir. Konuyla ilgili ihtilafların çok fazla olduğunu söyleyen müfessir teklîf-i mâ lâ yutâkın cevazı konusunda tartışma olmadığına ve cevazın, Allah'ın hikmete uygun olduğuna ilişkin yaklaşımı aktarmıştır.³⁵ Ayrıca İbn Âşûr'a göre Allah, fiilin yokluğunu bildiği kimseyi özellikle o fiille mükellef tutmamış, o fiile mahsus bir davet yöneltmemiştir. Davetin umumîliği ayette bahsedilen kâfirleri de davetin kapsamında tutmuştur. Ayrıca "*Siz'e dinde zorluk yüklememi*"³⁶ ve "*O sizin onu (vakti) besaplamayacağımızı bildi de sizi bağışladı.*"³⁷ gibi ayetlere referansta bulunarak Allah'ın kulunu güç yetiremeyeceği şeyle mükellef tutmayacağını O'nun bir lütfu olduğunu da belirtmiştir.³⁸ İbn Âşûr'un ayetle ilgili yorumu, yaşadığı dönem itibariyle kendisine kadar gelen tartışmaları tefsirine alması tercih ve eleştirilerde bulunması açısından önemli bilgiler sunmaktadır.

³² Reşid Rıza, *Tefsîrî'l-menâr* (Kahire: Dârü'l-Menâr, 1947), 1/31; Mehmet Paçacı, *Çağdaş Dönemde Kur'an'a ve Tefsire Ne Oldu?* (İstanbul: Klasik, 2008), 62-63.

³³ Rıza, *Tefsîrî'l-menâr*, 139-142; Cemâlüddin el-Kâsımî, *Tefsîrî'l-Kâsımî: Mebâsinü't-te'vîl* (Kahire: Dârü İhyâ'îl-Kütübî'l-Arabîyye, 1957), 1/39; Ebu'l-A'lâ Mevdudî, *Tefhîmü'l-Kur'ân* çev. Muhammed Han Kayani vd. (İstanbul: İnsan Yayınları, 1986), 1/47; Ahmed Mustafa el-Merâgî, *Tefsîrî'l-Merâgî* (Kahire: Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1946), 1/145.

³⁴ Muhammed Tahir b Muhammed b Muhammed et-Tunusi İbn Âşûr, *Tefsîrî't-Tabrîr ve't-tenvîr* (Tunus: ed-Dârü't-Tunisiyye, 1984), 1/248.

³⁵ İbn Âşûr, *Tefsîrî't-Tabrîr ve't-tenvîr*, 1/252-253.

³⁶ el-Hac 22/78.

³⁷ el-Müzzemmil 73/20.

³⁸ İbn Âşûr, *Tefsîrî't-Tabrîr ve't-tenvîr*, 1/252-253.

Görüldüğü üzere Bakara sûresinin altıncı ayeti tefsirlerde belli bazı konuların tartışılmasına zemin hazırlamıştır. Müfessirin şer'î ilimlerdeki ilgisi ve birikimi tefsirdeki bu gibi tartışmalara yön vermiştir. Verdiğimiz örneklerden yola çıkarak ayetin farklı açılardan detaylı bir şekilde “*tabkik tavrıyla*”³⁹ yorumlanışını Râzî'nin tefsirinde görebilmekteyiz. Ardından Beyzâvî, Ebussuûd Efendi, Âlûsî, İbn Âşûr gibi isimler de aynı yöntemi uygulayarak ayeti tefsir etmişlerdir. Bu anlamda erken dönem rivayet malzemesinin verileri kullanılmakla birlikte zamanla farklı disiplinlerin tartışmaları da tefsirlerin gündemine girmiştir.

3. *Envârü't-Tenzîl* ve *el-Keşşâf*'ın Bazı Hâşiyelerinde Bakara Sûresinin Altıncı Ayeti Hakkındaki İzahlar

Bu başlıkta bütün tefsir hâşiyeleri literatürünü ele almak gibi bir iddia taşımamaktayız. Giriş kısmında bahsettiğimiz üzere bu çalışmada ayetin tamamının tüm boyutlarıyla ele alınması hedefinden çok ayete konu olanların kimliği ile kâfirlerin uyarıldıkları halde iman etmeyeceklerine ilişkin bahsedilen durumun incelenmesi hedeflenmektedir. Dolayısıyla ayetin bu kısmına ilişkin izahında zikredilen tartışmalar kaynak seçimini de şekillendirmiştir. Bu bağlamda muhaşşin ayeti yorumlarken etkili olan ilgi alanı, konunun kapsam olarak ne oranda ele alındığı, farklı argümanlara yer verilip verilmediği gibi hususlar başvurulacak hâşiyelerin seçiminde etkili olmuştur.

3.1. *Envârü't-Tenzîl* Hâşiyelerinde Ayetle İlgili Tartışılan Temel Başlıklar

Beyzâvî'nin, ayetin ilgili kısmına dair te'vîli şu şekildedir:

“Tekîf-i mâ lâ yutâkın caiz olduğunu savunanlar bu ayetle istidlalde bulunmuştur. Çünkü Allah onları iman etmeyeceklerini bildikleri halde imanla mükellef tutmuştur. Eğer iman ederlerse O'nun haberi yalan olur. İmanları iman etmeyeceklerine dair habere imanı da kapsayacağından iki zıddın bir arada bulunması meydana gelir. Hakikat şudur ki imkânsız olanla teklif aklen caiz olmakla beraber vuku bulmamıştır. Zira hükümlerde bir maksat aranmaz, özellikle de emri uygulamada. Ancak araştırıldığında bu olmamıştır. Ayrıca bir şeyin olup olmayacağını haber vermek ona dair kudreti nefyetmez. ...”⁴⁰

Beyzâvî'nin bu açıklamalarından hareketle hâşiyelerde, ayette bahsedilen kâfirlerin iman etmeyeceğinin söylenmesi ve aynı zamanda imanla mükellefiyetlerinin kapsamına ilişkin bazı açıklamalar yer almıştır. Bunlardan bir kısmı teklif-i mâ lâ yutâkın⁴¹ tanımı/kapsamı, mertebeleri, şartı, ligayrihî ve lizatihî imkânsızla teklifin mahiyeti ve ilgili argümanlardır.

³⁹ Coşkun, “Müteahhirûn Dönemi Ulûm-i İslamiye Formasyonunun Osmanlı Tefsir Geleneğindeki İz sürümü: XVIII. yy. *Envârü't-tenzîl* Hâşiyelerinde Tahkik Tavrı”, 335.

⁴⁰ Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl*, 1/42. Şirvanî (ö. 1020/1612), Beyzâvî'nin sözlerini açıklama sadedinde teklif konusundaki bu ibarelerin Cüveynî'nin (ö. 478/1085) *İrşâd*'ında ve Râzî'nin *Metâlib*'inde benzer şekilde geçtiğini ifade etmiştir. bk. Muhammed b. Cemaliddin b. Ramazan eş-Şirvânî, *Hâşiyetü's-Şirvânî alâ tefsiri'l-Beyzâvî*, (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ragıp Paşa, 144), 67a.

⁴¹ İnsanın gücünü aşan bir fiille mükellef tutulmasının imkânı mezhepler tarafından farklı şekillerde değerlendirilmiştir. Mu'tezile, Şia ve Mâtürîdiye mezheplerine göre bu teklif caiz sayılmazken Eşarîlere göre caizdir. Mu'tezile'nin temel delili söz konusu teklifin kabih bir fiil olması ve bu fiilin Allah'a isnad edilemeyeceğidir. Ayrıca Bakara sûresinde ve başka yerlerde zikredilen Allah'ın, gücü aşan şeyle mükellef tutmayacağına dair haberi bir başka delildir. Mâtürîdiler ise gücü aşan fiille teklifin caiz olmayışını Allah'ın hikmet ve adaletine ters olmasıyla açıklamıştır. Öte yandan Eşarîler Allah'ın fiillerinin bir sebebe ve amaca bağlı olmak zorunda olmadığını dolayısıyla da O'nun hiçbir fiilin çirkin olmayacağını iddia etmişlerdir. Bu yaklaşımlar teklifin mertebeleri konusunda detaylandırılmıştır. bk. Abdulsasır Süt, “İlahî Teklifin Ahlakî ve Kelâmî Arka Planı Teklif-i mâ lâ yutâk Örneği”, *Mukaddime* 6/2 (2016), 296-301.

3.1.1. Teklifin Mertebeleri

Birçok hâşiyede teklifle ilgili ele alınan konu teklifin mertebeleri olmuştur. Buna göre mertebelerin ilki “Allah'ın, bir şeyin yokluğunu bilmesi, irade etmesi ya da haber vermesi sebebiyle imkânsız” olanla tekliftir. Bununla teklifin, cevazı ve vukuu konusunda ihtilaf olmadığı kabul edilmiştir. Örnek olarak da tıpkı ele aldığımız ayette olduğu gibi Allah'ın iman etmeyeceğini haber verdiği bir kimsenin kâfir olarak ölmesi durumunda, icmâen sorumluluğunu yerine getirmemiş sayılması zikredilmiştir. Üçüncü mertebesi ise “zatî olarak imkânsız olanla teklif” şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Bu şekildeki teklife dair en sık verilen örneklerden birisi iki zıddın bir arada olmaması durumudur ve bununla teklifin cevazı konusunda tartışmalar bulunmaktadır. Eş'arî ve onun ashabından bazılarının göre böyle bir fiille teklif aklen caizdir. Dolayısıyla ayette bahsedilen kâfirlerin iman etmesi Allah'ın ilminin cehle dönüşmesi açısından muhaldir ancak yine de onlar imanla mükellef tutulmuştur. Bazılarına göre ise lizatihî imkânsız olan fiille teklif caiz değildir.⁴² Bunlar arasında cumhur nazarında lizatihî imkânsızla teklifin caiz olmadığını, dolayısıyla Beyzâvî'nin aklen caiz kabul ettiği şeklindeki yaklaşımının isabetsizliğini ifade edenler de olmuştur.⁴³ İkinci mertebeye ise “zatî olarak mümkün olup vukuuna kulun kudretinin taalluk etmediği” şöyle tekliftir. Bir şeyi yaratmak, göğe tırmanmak gibi fiiller buna örnek teşkil eder. Böyle bir fiille teklifin vuku bulmadığı, ancak cevazı konusunda tartışmanın gerçekleştiği söylemi hâşiyelerde karşımıza çıkmaktadır. Cevazı hususunda yürütülen tartışmalar ise fiilin gerçekleşmesinin talep edilmesi ve ceza-mükafata sebep olup olmaması şartları üzerinden sürdürülmüştür. Ancak böyle bir fiil talep edilse dahi muhaşşiler buradaki talebin tahaddî ayetlerinde olduğu gibi aciz bırakma amacıyla yapılmayacağını da vurgulamışlardır. Bu hem aklen hem de *لَا يُكَلِّفُ اللَّهُ نَفْسًا إِلَّا وُسْعَهَا* ayeti⁴⁴ gibi delillerle bilinebilir. Ayrıca bir şeyin teklifinin onun vukuunu zorunlu kılmayacağı veya gerektirmeyeceği de bu konuda ifade edilen argümanlardan birisi olmuştur.⁴⁵

3.1.2. İki Zıtlı Teklif

Kitâbü'l-irşâd dan bir alıntıyla konuya değinen Şeyhzâde (ö. 950/1543), muhalin teklifinde aklen caiz ve şer'î olarak vaki olduğuna ilişkin sunulan Ebû Cehil'in imanla mükellef tutulması örneğini aktarmıştır. Buna göre Allah ona Hz. Peygamber'e ve getirdiklerine iman etmesini em-

⁴² Ayrıca böyle bir fiille teklif konusunda Şirvânî “tasavvur edilebilir olma” şartından bahsetmiştir. Aklen tasavvur edilemeyen bir fiilin var olamayacağı böylece teklife konu olamayacağı ulema tarafından vurgulanmıştır. Buna göre teklifin şartı onu tasdik etmek değil, anlamak ve tasavvur edebilmektir. bk. Seyyid Şerif Cürçânî, *Şerbu'l-Mevâkef* çev. Ömer Türker (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2015), 1/208-210-340-366. Şirvânî, *Hâşiyetü's-Şirvânî alâ tefsiri'l-Beyzâvî* (Ragıp Paşa, 144), 66a-66b.

⁴³ Seyyid Ahmed b. Abdullah el-Kurîmî, *Misbâhu't-ta'dîl fî keşfi envâri't-tenzîl* (İstanbul: Millet Kütüphanesi, Feyzullah Efendi, 147), 37b-38a.

⁴⁴ el-Bakara 2/286.

⁴⁵ Nüreddin Hamza b. Mahmud er-Rûmî el-Karamânî, *Hâşiyetü 'alâ Envâri't-tenzîl/Takşîru't-tefsîr* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Kütüphanesi, 6477), 21b; Kırîmî, *Misbâhu't-ta'dîl fî keşfi Envâri't-tenzîl* (Feyzullah Efendi, 147), 37b-38a; Muhammed b. Ferâmerz b. Ali Molla Hüsrev, *Hâşiyetü Molla Hüsrev alâ tefsiri Kâdi el-Beyzâvî*, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Kütüphanesi, 1439), 103a-103b; Ebû Yahyâ Zekerîyyâ b. Muhammed el-Ensârî, *Fethu'l-celîl bi beyâni hafîyyi Envâri't-Tenzîl*, (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ragıp Paşa, 137), 23a; Şeyhzâde Muhyiddin Mehmed b. Muslihiddin el-Kocevî, *Hâşiyetü Muhyiddin Şeyhzâde alâ tefsiri'l-Kâdi el-Beyzâvî* (Beirut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1999), 1/233; Muhammed Emin Emir Padişah el-Buharî, *Hâşiyetü ale'l-Beyzâvî min evvelibi ila evahiri'n-Nisâ*, (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, 155), 63b; Şirvânî, *Hâşiyetü's-Şirvânî alâ tefsiri'l-Beyzâvî*, (Ragıp Paşa, 144), 66a; Şehâbeddin Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. Ömer Hafâcî, *İndâyetü'l-Kâdi ve Kifâyetü'r-Râzî alâ Tefsiri'l-Beyzâvî*. (Beirut: Dârü Sadır, ts.), 1/275-276; İsmâüddin İsmail b. Muhammed el-Hanefî el-Konevî, *Hâşiyetü'l-Konevî alâ Tefsiri'l-İmâmî'l-Beydâvî ve me'abu hâşiyetü İbni't-Temîd*, (Beirut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2001), 2/37-38.

retmiş ancak o iman etmemiştir. Ebû Cehil'e bildirilenler arasında onun iman ve Hz. Peygamber'i tasdik etmeyeceği bilgisi de bulunmaktadır. Bu örneğe göre onun tasdiki "tasdik etmeyeceğini" de içerecektir ve iki zıttın bir arada bulunması yani lizatihî imkânsızla teklif sonucu ortaya çıkacaktır.⁴⁶ Bakara sûresinin altıncı ayetinde de kâfirlerin iman etmeyecekleri, bununla birlikte "iman etmeyeceklerine" iman etmekle mükellef tutuldukları haber verilmiştir. Bu durumda onların iki zıttla mükellef tutuldukları, dolayısıyla da muhal olan şeyle teklifleri söz konusu olmuştur. Hâşiyelerde konuyla ilgili tartışılan şey ise Cüveynî ve Beyzâvî gibi müelliflerin iddia ettiği haliyle, ayette bahsedilen kâfirlerin imanının lizatihî mi ligayrihî mi imkânsız oluşudur. Çoğunlukla Hanefî-Mâtürîdî muhaşşiler buradaki imanın lizatihî imkânsız olmadığını söylemiştir. Bu açıdan Beyzâvî'nin, bahsi geçen imanı lizatihî imkânsız mertebesinde değerlendirmesine bazı muhaşşilerce itiraz edilmiştir.⁴⁷ Böylece cumhur nazarında lizatihî imkânsızla teklifin caiz olmadığı, Beyzâvî'nin aklen caiz şeklindeki yaklaşımının yanlış olduğu gibi görüşler bazı hâşiyelere yansımıştır.⁴⁸ Ayrıca birtakım müelliflere göre Allah'ın iman etmeyeceklerini haber verdiği bu kimselerin, ayetin nüzulünü bilmiyor olmaları da bir ihtimaldir. Veya ayette kastedilen kimselerin, bizzat kendileri olduğunu bilmiyor olmaları da mümkündür. Bu durumda onlar "iman etmeyeceklerine" iman etmekle mükellef olmayabilirler. Ancak teklife muhatap olacak durumdaki herkesin imanla mükellef olması kapsamında, ayetteki kâfirler de imanla mükellef sayılmıştır.⁴⁹

3.1.3. Teklife Konu Olan Fiilin Kudret Yetirilebilir ve Mümkün Oluşu

Bakara sûresinin altıncı ayetine konu olan kâfirlerin imanının, lizatihî imkânsız olmadığına ilişkin zikredilen en güçlü argümanlardan biri, imanın lizatihî mümkün ve güç yetirilebilir olduğudur. Teklifin dayanağı olarak aklın varlığı, şartı olarak ise de teklife konu edilen şeyin makdûr/güç yetirilebilir olması kabul edilmektedir. "O şeyin veya zıddının kudretin müteallakı olması" şeklinde de ifade edilen bu şartın imanda var olduğu dolayısıyla imanın ve zıttı olan küfrün kâfirin kudreti dahilinde olduğu zikredilmiştir.⁵⁰

Envârü't-Tenzîl hâşiyelerinde de Beyzâvî'nin aklen caiz olduğunu ifade ettiği "muhal olanla teklif" ibaresi üzerine, buradaki muhalın lizatihî muhal olmayışı vurgulanmıştır. Zira Allah, onların iman etmeyeceğini haber vermiş ve bunu bildirmiştir ancak bu durum mükelleflerin imanlarının lizatihî imkânsız olmasını gerektirmemektedir. Ayette verilen habere rağmen onlar "sebeplerin ve araçların selameti" açısından imanı kesb etmeye kadir sayılmışlardır. İmanla teklif zatî olarak güç yetirilebilir bir fiille tekliftir. Bu sebeple bahsi geçen teklif ligayrihî imkânsız mertebesinde kabul edilmiştir. Esasen buradaki imkânsızlık Allah'ın verdiği haberin yalana dönüşmesi ihtimalinden kaynaklanmaktadır. İmanın onlar için imkânsız olması, Allah'ın haberini yalan çıkarması ve ilmini cehle çevirmesi açısından ve bu da ancak ligayrihî imkânsız olarak kabul edilebilir.⁵¹ Ayetteki kâfirlerin imanla teklifinin ligayrihî muhal oluşu, genellikle Allah'ın söz konusu fiile ilişkin haber

⁴⁶ Ebû İshâk İsmâüddîn İbrâhîm b. Muhammed b. Arabşâh el-İsferâyîni, *Hâşiyeye alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ragıp Paşa, 132), 33a; Şeyhzâde, *Hâşiyetü Muhyiddin Şeyhzâde alâ tefsîri'l-Kâdî el-Beyzâvî*, 1/232.

⁴⁷ Şirvânî, *Hâşiyetü's-Şirvânî alâ tefsîri'l-Beyzâvî*, (Ragıp Paşa, 144), 66b; Hafâcî, *İnâyetü'l-Kâdî ve Kifâyetü'r-Râzî alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, 1/276.

⁴⁸ Kurîmî, *Misbâhu't-ta'dîl fî keşfi Envârü't-tenzîl* (Fezullah Efendi, 147), 38a.

⁴⁹ Ebu'l-fadl el-Kureşî es-Siddîkî el-Hatib el-Kazerûnî, *Envârü't-tenzîl ve esrarü't-te'vîl ve bihamişibi hâşiyetü allâme Ebi'l-fadl el-Kureşî es-Siddîkî el-Hatib, Kazerûnî* (Beyrut: Müessesetü Şa'ban, ts.), 1/80.

⁵⁰ Seyyid Şerif Cürçânî, *Şerhu'l-Mevâkef*, 1/334, 2/436, 2/492.

⁵¹ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Muhyiddin Şeyhzâde alâ tefsîri'l-Kâdî el-Beyzâvî*, 1/235.

vermesi ve ilmi, iki zıddın bir arada olamayacağı gibi hususlarla gerekçelendirilmektedir.⁵² Bu açıdan bir şeyle mükellef tutmak o şeyin vukuunu gerektirmeyecektir, dolayısıyla iki zıttın bir arada bulunması zorunluluğu da olmayacaktır. Çünkü teklif o şeye güç yetirmeyi gerektirir.⁵³ Böyle bir fiili Allah yaratmasa bile bu fiil kul açısından güç yetirilebilir bir fiildir. Muhaşşilere göre Hz. Nûh'a, kavminden daha önce iman edenler dışında artık kimsenin inanmayacağını vahyedilmesi⁵⁴ bunun bir örneğidir. Bakara sûresinin altıncı ayetinde de söz konusu kâfirlerin iman etmeyeceği Hz. Peygamber'e haber verilmiştir. Dolayısıyla Allah'ın bunu bildirmesi ve iman etmeyeceklerini kendilerinin bilmesi, imanlarını imkân dairesinden çıkarmamıştır.⁵⁵

Benzer şekilde, Allah'ın bir şeyin yokluğunu haber vermesi veya bilmesinin onu imkânsız kılmayacağı, bir şeyin varlığını bilmesi ve haber vermesinin de onu zorunlu kılmayacağı temel argümanından hareketle teklifin, fiilin gerçekleşmesini gerektirmeyeceği savunulmuştur. Çünkü ilim ve ihbar vukua tabi kabul edilmiş, vukuun sebebi olarak görülmemiştir. Buna göre teklif sadece kudreti gerektirmektedir ve burada kudreti nefyedecek bir şey yoktur.⁵⁶ Ayrıca Allah'ın haber verdiği şeyin yapılmasının zorunlu olması, failin kudretinin engellenmesi ihtimalini ortaya çıkarması açısından da değerlendirilmiştir.⁵⁷ Şihâb (ö. 1069/1659) ise Beyzâvî'nin sözlerinin Râzî'nin söylediklerinin bir özeti olduğunu ifade etmiştir. Râzî'nin, "imanın yokluğuna dair bilginin, imanın varlığını engellemeyeceğine aksi takdirde bu durumun Allah'ın kudretinin mutlaklığına zarar vereceğine" dair sözlerini aktarmıştır. Buna göre Allah'ın vukuunu bildiği şey, zorunlu olarak meydana gelir ve zorunlu olana karşı kudretin bir etkisinden bahsedilemez. Aynı şekilde yokluğunu haber verdiği şeyin imkânsız olması durumunda da o şeye yönelik kudretin bir etkisi söz konusu olamaz. Böylece Allah'ın hiçbir şeye kadir olamayacağı sonucu doğar ve bu küfürdür. İman ve küfür zatı olarak mümkün olduğundan, onların bilgisi de mümkündür. İlim sebebiyle bir şeyin zorunlu veya imkânsız oluşu ise ilmin maluma etkisidir ve bu muhaldir.⁵⁸

3.1.4. Diğer Tartışmalar

Ayetin tefsiri kapsamında Beyzâvî'nin ifadelerinden yola çıkarak hâşiyelere yansıyan bir diğer konu da Allah'ın filleriyle ilgili Mu'tezile'ye verilen cevaplar olmuştur. Bazı hâşiye yazarları Beyzâvî'nin "teklif konusundaki hakikat şudur" şeklindeki ifadelerinin irade ve Allah'ın fiilleri konusundaki yaklaşımları sebebiyle teklîf-i mâ lâ yutâkı caiz görmeyen Mu'tezile'ye bir cevap olduğunu ifade etmiştir. Mu'tezile'nin iddiasına göre emredenin amacı, emredilen şeyin meydana gelmesidir. Böyle olduğunda mükellefe güç yetiremeyeceği bir şeyin emredilmesi, imkânsız ve abes sayılır. Ancak Ehl-i sünnete göre Allah'ın hükümlerinin hepsi maslahat ve fayda içerse de bir

⁵² Hafâcî, *İnâyetü'l-Kâdî ve Kifâyetü'r-Râzî alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, 2/277.

⁵³ İbrahim b. Süleyman b. İbrahim el-Kürdî el-Halebî, *Hâşiyetü ale'l-tefsîri'l-Beyzâvî* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ragıp Paşa, 148), 94b.

⁵⁴ Hûd 11/36.

⁵⁵ Molla Hüsvrev, *Hâşiyetü Molla Hüsvrev alâ tefsîri Kâdî el-Beyzâvî* (Diyanet İşleri Başkanlığı Kütüphanesi, 1439), 103b; Şirvânî, *Hâşiyetü's-Şirvânî alâ tefsîri'l-Beyzâvî* (Ragıp Paşa, 144), 67a; Dede Ömer Rüşenî, *Hâşiyetü ale'l-Kâdî el-Beyzâvî* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Yeni Medrese, 24), 14a; Şeyhzâde, *Hâşiyetü Muhyiddin Şeyhzâde alâ tefsîri'l-Kâdî el-Beyzâvî*, 1/234.

⁵⁶ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Muhyiddin Şeyhzâde alâ tefsîri'l-Kâdî el-Beyzâvî*, 1/234; Halebî, *Hâşiyetü ale'l-tefsîri'l-Beyzâvî* (Ragıp Paşa, 148), 94b; Hafâcî, *İnâyetü'l-Kâdî ve Kifâyetü'r-Râzî alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, 2/277-278.

⁵⁷ Muslihiddin Mustafa b. İbrahim er-Rûmî el-Hanefî İbn Temcid, *Hâşiyetü'l-Konevî alâ Tefsîri'l-İmâmî'l-Beyzâvî ve me'abû Hâşiyetü İbni't-Temcid* (Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2001), 2/38.

⁵⁸ Hafâcî, *İnâyetü'l-Kâdî ve Kifâyetü'r-Râzî alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, 2/277.

amaca göre olmak zorunda değildir ve bu açıdan Mu'tezile eleştirilmiştir.⁵⁹ İbnü'l-Hümâm'ın "Hanefiler ve Mu'tezililer nezdinde akli olarak teklifin şartı kudrettir. Ama Mu'tezile teklif-i bimâ lâ yutâkı, kabih olması ve kabih olanın Allah'a nispetinin imkânsız olması sebebiyle kabul etmemiştir. Eş'arîler nezdinde ise zatî olarak mümkün olanla teklifin şartı şer'an kudrettir..."⁶⁰ şeklindeki ifadelerine yer vermişlerdir. Hâşiyelerde Mu'tezile'nin bu görüşüne cevaben genellikle O'nun fiillerinin bir garaza mebni olmayacağı, hikmet ve maslahat içerdiği söylenmiştir.⁶¹

Kâfirlerin iman etmelerinin Allah'ın ilmini yalana dönüştüreceği iddiasına karşılık olarak da ilmin maluma tâbi oluşu deliliyle cevap verilmiştir.⁶² Bu bağlamda irade ilme, ilim ise maluma tâbidir. Malum olan şey ise failinden ihtiyarıyla sadır olan iman etmeme filidir. Tıpkı kaza ve kaderin maluma tâbi oluşu gibi ayette kâfirlerin uyarılmalarının veya uyarılmamalarının eşit olması ve asla iman etmeyecekleri, sonunda da kalplerine mühür vurulması onların fiillerine yani maluma göre gerçekleşmiştir.⁶³ Ayrıca kâfirlerin küfrü terk etmeye güç yetirebilecekken küfürde kalmaları ve iman etmeye kadirken iman etmeme konusundaki ısrarları gelecekle ilgili değil, mevcut durumlarına dair bir bilgidir.⁶⁴

3.2. *el-Keşşaf*'ın Bazı Hâşiyelerinde Bakara Sûresinin Altıncı Ayeti Kapsamında Zemahşerî'ye Yöneltilen Eleştiriler

Müracaat ettiğimiz *el-Keşşaf*'ın bazı hâşiyeleri Zemahşerî'nin, tefsirinde âsileri kâfir olarak değerlendirmesi ve marifeliğin ahd ifade etmesinin yanında cins de ifade edebileceğini söylemesi üzerine yoğunlaşmıştır. Zemahşerî ayete konu olan kâfirlere dair "وهم العتاة المردة من الكفار الذين لا ينفع" "وهم العتاة المردة من الكفار الذين لا ينفع" ifadelerini kullanmıştır. Bu tanımları üzerine kendisine bazı eleştiriler yöneltilmiştir. Örneğin Çârperdî (ö. 746/1346) Zemahşerî'nin yorumunu mezhebî saiklerle yapılan açıklama şeklinde değerlendirmiştir. Çârperdî, Mu'tezile nezdinde kâfirlerin iki kısım olduğunu belirtmiştir. İlk kısım Allah'ın, kendilerine gelen lütfun fayda edeceğini bildiği kâfirlerdir. Diğer kısım ise lütfundan istifade etmeyeceğini bildiği kâfirlerdir. Bu ayrıma binaen Zemahşerî, ayette geçen kâfirleri Allah'ın lütfundan istifade edemeyecek olan kâfirler sınıfında değerlendirmiş ve onlara vahyin ve uyarmanın fayda etmeyeceğini söylemiştir.⁶⁶

Ardından marifeliğin ahd veya cins ifade edebileceği ihtimalleri ile ilgili açıklamalarda bulunan Çârperdî'ye göre lafız umum olsa bile uyarıp uyarmanın eşit olması karinesinden hareketle ayet sadece ısrarcı kâfirlerden bahsetmektedir. Sonrasında da muhaşşî küfrün tanımı ile ilgili

⁵⁹ Ebû Yahyâ Zekeriyâ b. Muhammed el-Ensârî, *Fethu'l-celîl bi beyâni hafıyyi Envâri't-Tenzîl* (Ragıp Paşa, 137), 23a; Hafâcî, *İnâyetü'l-Kâdî ve Kifâyetü'r-Râzî alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, 1/277.

⁶⁰ Bahâeddin Muhammed b. Hüseyin b. Abdüssamed el-Âmilî, *Hâşîye 'alâ Envâri't-tenzîl* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Nuruosmaniye, 484), 98a-98b; Hafâcî, *İnâyetü'l-Kâdî ve Kifâyetü'r-Râzî alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, 2/276.

⁶¹ Şeyhzâde, *Hâşîyetü Muhyiddin Şeybzâde alâ tefsîri'l-Kâdî el-Beyzâvî*, 1/233; Halebî, *Hâşîyetü ale't-tenzîri'l-Beyzâvî* (Ragıp Paşa, 148), 94b.

⁶² Âmilî, *Hâşîye 'alâ Envâri't-tenzîl* (Nuruosmaniye, 484), 96b.

⁶³ İbn Temcîd, *Hâşîyetü'l-Konevî alâ Tefsîri'l-İmâmi'l-Beyzâvî ve me'abû Hâşîyetü İbni't-Temcîd*, 2/38.

⁶⁴ Şeyhzâde, *Hâşîyetü Muhyiddin Şeybzâde alâ tefsîri'l-Kâdî el-Beyzâvî*, 1/234; Âmilî, *Hâşîye 'alâ Envâri't-tenzîl* (Nuruosmaniye, 484), 98b.

⁶⁵ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/162.

⁶⁶ Ahmed b. el-Hasen Çârperdî, *el-Ervêlu min hâşîyeti'l-Keşşâf* (İstanbul: Millet Kütüphanesi, Feyzullah Efendi 155), 66a.

açıklamalarda bulunmuştur.⁶⁷ Yemenî (ö. 750/1349) de buradaki marifeliği ahd kabul etmiştir ve bu açıdan belirli bir kavmin kastedilmesi hususunda bir işkal yoktur. Cins kabul edildiğinde ise lafzın zâhiri hem ısrarcı kâfirleri hem de diğerlerini kapsayacaktır. Bu durumda da “سَوَاءٌ عَلَيْهِمْ” ibaresi belirleyici bir karinedir.⁶⁸ Yani ayetteki kimseler uyarıp uyarmamanın eşit olduğu kâfirlerdir ve bu durumda marifelik ahddir.

Sekûnî (ö. 717/1317) de marifeliğin cins kabul edilmesi durumunda ayette geçen lafzın kapsamına sadece ısrarcı kâfirlerin girebileceğini vurgulamıştır. Bu sebeple Zemahşeri'nin ayette bahsedilen kâfirlere yönelik kullandığı “inatçı âsiler” ibaresi, Sekûnî açısından eleştiriye açıktır. Çünkü bu durumda âsiler de kâfirlerle aynı grupta olacaktır ki Sekûnî'nin düşüncesine göre bu, küfrün şer'i tanımını aşan bir şeydir. Nitekim o, “Kalbi iman ile dolu olduğu halde baskı altında olanın...”⁶⁹ ve “Müminler iki grup kavgaya başlarsa...”⁷⁰ ayetlerini örnek vererek bu gibi bedenî amellerin kalpte olan tasdikın zıttı olmadığını, küfrü gerektirmediğini söylemiştir. Ayrıca Allah dilediği kimseler için şirk dışındaki günahları bağışlayacağını⁷¹ da belirtmektedir. Dolayısıyla Mu'tezile'nin burada kâfirleri ifade edecek şekilde marifeliğin cins olabileceğini söylemesi ve âsileri de bu kapsamda değerlendirmesi yanlıştır.⁷² Diğer bazı muhâşşiler de konuyla ilgili ayette geçen marifeliğin istigrak ifade etmesi durumunda, ısrarcı olsun olmasın tüm kâfirleri kapsayacağını ancak Zemahşeri'nin burada uyarının fayda etmeyeceği detayını zikretmesinden hareketle ısrarcı kâfirleri kastettiğini söylemiştir.⁷³

Konuyla ilgili eleştirilerini biraz daha derinleştiren Sekûnî, Zemahşeri'nin yukarıdaki ifadelerinin tamamını i'tizalî olarak değerlendirmektedir. Öncelikle Zemahşeri'nin burada insanları sadece kâfirler/âsiler ve kemal dercesine ulaşmış müminler olarak iki gruba ayırdığını söyleyerek izahlarına başlamıştır.⁷⁴ Böylece kâfir, âsi ve küfründe ısrarcı olan kimseler aynı grupta sayılmıştır. Bu da günah işleyen âsilerin tıpkı kâfirler gibi muamele göreceği sonucuna ulaştırmaktadır. Nitekim Mu'tezile'ye göre büyük günah işleyen kimseler tövbe etmezlerse kâfirler gibi ebedî olarak cehennemde kalacaklardır. Ancak mezkûr yaklaşıma sünnî kelâmcılar tarafından şer'i ve akli delillerle itiraz edilmiştir.⁷⁵ Bu açıdan Sekûnî, âsilerin küfür dışında günah işlemelerinin, hidayetten

⁶⁷ Çârperdi, *el-Ervelu min bâşiyeti'l-Keşşâf* (Feyzullah Efendi 155), 67a. Marifeliğin ahd veya cins oluşuyla ilgili ayrıca bk. Siraceddin Ömer b. Abdurrahman, *Keşfü'l-Keşşâf* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Yusuf Ağa, 81), 16a.

⁶⁸ İmadeddin Yahya b. Kasım el-Yemenî, *Hâşiyeye ale'l-Keşşâf* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Nuruosmaniye, 563), 19a.

⁶⁹ en-Nahl 16/106.

⁷⁰ el-Hucurât 49/9.

⁷¹ en-Nisa 4/116.

⁷² Ömer b. Muhammed Sekûnî, *Kitâbü't-temyîz meâ mukaddimetihî* (İstanbul: Millet Kütüphanesi, Feyzullah Efendi, 83), 59b.

⁷³ Şerefeddin Hüseyin b. Muhammed b. Abdullah Tîbî, *Fütübü'l-gayb fi'l-keşf an kemâi'r-reyb* (Dübe: Caizetu Dübe ed-Devliyye li'l-Kur'âni'l-Kerim, 2013), 2/122; Muhammed b. Mahmud Ekmelüddin el-Baberti, *Hâşiyeye ale'l-Keşşâf* (İstanbul: Millet Kütüphanesi, Feyzullah Efendi, 151), 36a; Ebu'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer Zemahşeri, *el-Keşşâf an bakâiki gavâmi'zi't-tenzîl ve uyûni'l-ekâvil fi vücûbi't-te'vîl ve meahu bâşiyetü's-Seyyid Şerîf* (Beyrut: Darü'l-Fikr, 1977), 1/150. Sa'deddin Mahmûd b. Ömer b. Abdullah Teftâzânî, *Hâşiyetü't-Teftâzânî ala tefsiri'l-Keşşâf: Hâşiyetü'l-İmâmi't-Teftâzânî ala tefsiri'l-Keşşâf li'l-İmâmi'z-Zemahşeri*. (İstanbul: Merkezü Geylânî li'l-Buhûsi'l-İlmiyye, 2021), 1/166-167.

⁷⁴ Sekûnî, *Kitâbü't-temyîz meâ mukaddimetihî* (Feyzullah Efendi, 83), 58a.

⁷⁵ Kâdî Abdülcebbâr da Allah'ın asileri cezalandıracağını ve cehennemde onların ebedî kalacaklarını وَمَنْ يَعْصِ اللَّهَ وَرَسُولَهُ وَيَتَعَدَّ حُدُودَهُ يُدْخِلْهُ نَارًا خَالِدًا فِيهَا وَلَهُ عَذَابٌ مُهِينٌ (en-Nisa 4/14) ayeti üzerinden ifade etmiştir. Dolayısıyla burada asi, fasık ve kâfiri de içine almaktadır. Çünkü Allah, kapsamın tahsisi konusunda herhangi bir bilgi vermemiştir. Ayette “hududunu aşanlar” ibaresiyle hem fasıklar hem de kâfirler kastedilmiştir. Her ikisi için de ebedî cehennem azabından bahsedilmiştir. Bu anlamda Kâdî Abdülcebbâr ile Zemahşeri'nin açıklamaları günahkâr mümin konu-

nasiplenmeleri önünde bir engel olmadığını belirtmiştir.⁷⁶ Ayrıca konuyu temellendirmek adına şer'î hakikatler bağlamında küfrün tanımına yer vermiştir. Ona göre eğer küfrün şer'î hakikati bilinirse, âsilerde küfrün bulunmadığı da anlaşılmış olur. Bu minvalde şer'an küfür, Allah'ı ve resulünü bilmemek, inkâr etmek yalanlamak anlamındadır. Ve bir kimsenin kâfir sayılmasının hükmü, bu sıfatların onda olup olmamasına tabidir. O halde âsilerin kâfirlerle aynı hükümde değerlendirilmesi i'tizâlî yaklaşımın bir göstergesidir ve hatalıdır. Zira iman ve isyan birbirine zıt değil muhaliftir, bu açıdan ikisinin bir arada olmasının yani müminin âsi olmasının mümkün olduğunu ifade etmiştir. Dolayısıyla Sekunî'ye göre Mu'tezile bu konuda aklî ve şer'î delilleri bağlamı dışına taşımış, âsiler için temelsiz bir hüküm koymuştur.⁷⁷

Zemahşerî'nin âsileri de dahil ettiği bu kimselere hidayet lütfunun asla fayda etmeyeceğine dair sözleri, benzer şekilde Babertû tarafından eleştirilmiştir. Zemahşerî hidayeti "sonuca ulaştırman delâlet" olarak tanımlamıştır.⁷⁸ Bâbertû de bu tanımdan yola çıkarak îsâlin/ulaştırmanın, bizzat hidayetin mefhumunun bir cüz'ü olduğuna dolayısıyla mutlak anlamda hidayetten faydanın nefyedilemeyeceğine dikkat çekmiştir.⁷⁹ Ayrıca Sekûnî de Zemahşerî'nin bu yaklaşımının aklen ve şer'an batıl olduğuna vurgu yapmıştır. Buna yönelik serdettiği şer'î deliller arasında "*Dilemiş olsaydı herkeşe hidayet verirdik*"⁸⁰ ve "*Rabb'in dileseydi yeryüzündekilerin hepsi iman ederdi.*"⁸¹ ayetleri bulunmaktadır. *el-Keşşâf* yazarının yaklaşımının yanlış olduğunu gösteren aklî delil ise ayette geçen kâfirlerin imanlarının mümkün ve makul olmasıdır. Onların imanı aklî imkânsız değildir dolayısıyla bir muhassıs ile iman ve küfür gibi iki mümküнден birisi vücuda gelmektedir. Tüm mümkünler için geçerli olan muhassıs irade ise sadece Vâcibu'l-vücûd'da vardır. Başka bir muhassısın olması, O'nun kudret ve iradesinde bir tahsise yol açar bu da kadîmin hudûsünü gerektirir. Allah'ın kıdemi sabit, hudûsü ve ademi ise imkânsızdır dolayısıyla bu durum iki zıddın bir arada bulunamayacağı sebebiyle muhaldir. Yani kâfir olmaları yalnızca Allah'ın tahsisi ve yaratması ile olur. Nitekim Allah imanlarını irade etseydi bu takdirde onlar da iman ederlerdi. Mümkün olan iman ve küfür Mu'tezile'nin iddia ettiği gibi Allah'ın ilmine değil, iradesine tabi olur. Çünkü ilim, iradeyi olduğu hal üzere ortaya çıkarır (kaşifun leha). Mümkünü tahsis eden sıfat ise iradedir.⁸² Bu açıdan Sekunî'ye göre ayetteki malum yani kâfirlerin iman etmeyişi de kadîm iradeye tâbidir. Sekûnî'nin burada yaptığı itirazlar, yukarıda aktardığımız Râzî'nin açıklamalarıyla örtüşmektedir. Her iki müellif de bu konuda benzer argümanlarla Mu'tezile'yi eleştirmiştir.

Bunların dışında Beyzâvî'ye de atıfta bulunarak teklif konusuna değinen muhaşşiler de olmuştur.⁸³ Genel itibariyle *el-Keşşâf* hâşiyelerine bakıldığında, lügavî izahların yoğun olduğu eserlerin

sunda tutarlılık arz etmektedir. Büyük günah işleyen kimsenin durumu konusundaki bu yaklaşım sebebiyle *el-Keşşâf* muhaşşileri eleştirilerini ayetle ilgili olarak bu noktada yoğunlaştırmıştır. bk. Orhan Aktepe, "Mu'tezile ve Ehl-i Sünnet'e Göre Va'd ve Vaid İlkesi", *KADER Kelam Araştırmaları Dergisi* 9/1 (2011), 162-163; Adil Bebek, "Kebîre", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2022), 25/164.

⁷⁶ Sekûnî, *Kitâbü't-temyiz mea mukaddimetibi* (Fezullah Efendi, 83), 58a.

⁷⁷ Sekûnî, *Kitâbü't-temyiz mea mukaddimetibi* (Fezullah Efendi, 83), 58b; Mustafa Özbakır, *Sekûnî'nin Temyiz'inde İ'tizâl Eleştirisi: Fâtîha ve Bakara Sûreleri Örneğinde Bir İnceleme* (İstanbul: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksel Lisans Tezi, 2019), 85.

⁷⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/145.

⁷⁹ Ekmelüddin el-Babertî, *Hâşiyeye ale'l-Keşşâf* (Fezullah Efendi, 151), 35a.

⁸⁰ es-Secde 32/13.

⁸¹ Yunus 10/99.

⁸² Sekûnî, *Kitâbü't-temyiz mea mukaddimetibi*, (Fezullah Efendi, 83), 58b.

⁸³ Ahmed b. Mahmud Karamanî, *Tefsîru'l-Karamanî* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Carullah Efendi, 109), 90a-94a.

yanında, Zemahşerî'nin ayette bahsedilen kâfirler hakkında âsiler ibaresini kullanması üzerine yapılan eleştiriler dikkat çekmektedir. Küfrün şer'î tanımı çerçevesinde âsilerin kâfirlerden farklı bir grup olduğu ispat edilmiştir. Ayetin konusu olan kâfirlere hiçbir şekilde uyarının, hidayetin fayda etmeyeceğini söylemesi Allah'ın meşîetine yönelik bir sınırlama olarak değerlendirilmiş ve tenkit edilmiştir. Bu açıdan Sekûnî'nin Eş'arî kelâmcısı olması ve irade, ilim, kudret sıfatlarına dair görüşleri bu eleştirilerin şekillenmesinde önemli bir etkidir. Dolayısıyla Zemahşerî'nin mezhebî kabul edilen yorumları, Sekûnî'de mezhebî eleştirilerle karşılık bulmuştur. Hâşiyeler incelendiğinde bu eleştirilerin kapsamı genişletilebilir. Örnek olarak incelediğimiz hâşiyelerin, itizalî düşüncenin tefsirlerdeki eleştirisine önemli bir katkıda bulunduğu görülmektedir.

Sonuç

Tefsir tarihini bir bütün olarak değerlendirdiğimizde daha çok rivayet ve lügavî izaha dayalı erken dönem tefsir yazım tarzı zamanla değişmiştir. Rivayet ve lügat bilgisi tefsirlerdeki yerini genel itibariyle korumakla birlikte, zamanla yeni mesele ve tartışmalar tefsirlerin konusu olmuş ve zengin bir kavram/konu çeşitliliği meydana gelmiştir. Bunun yanında aynı konuların farklı yazım türlerinde değişik şekillerde ve argümanlarla ele alınması da tefsir yazım sürecinin bir başka yönünü oluşturmuştur. Bu çalışmada bahsedilen değişimi/dönüşümü görebilmek amacıyla Bakara sûresinin altıncı ayeti incelenmiştir. Konuyla ilgili erken dönem tefsir rivayetlerinde daha çok ayetin nüzul sebebi ve ayette bahsedilen kâfirlerin kimler olduğuna ilişkin açıklamaların öne çıktığı görülmüştür. Daha sonraki dönemlerde şerh ve hâşiyelerin dışındaki telif tefsirlere bakıldığında, ism-i mevsûlden doğan marifeliğin ahd veya cins ifade etme ihtimali, ayette mazi fiilin kullanımının Kur'an'ın hudûsü tartışmalarına konu oluşu, iman ve küfür kavramlarının tanımı ve teklîf-i mâ lâ yutâkın cevazı gibi hususlar ayet kapsamında ele alınmıştır. Böylece ayetle ilişkilendirilen farklı disiplinlerin konuları tefsire dahil edilerek meseleler detaylarıyla tartışılmıştır. Bazı müfessirler meseleleri aktarmanın yanında mezhebî eğilimleri doğrultusunda tercihlerde bulunmuş ve muhaliflerine eleştiriler yönelmiştir. Çağdaş dönemde kaleme alınan bazı tefsirlerde ise bu ilimlerin tefsirin konusu olmadığı düşüncesiyle yorum yöntemi değişiklik göstermiştir. Daha çok Kur'an'ın hidayet kaynağı oluşu ve temel ilkeleri ön planda tutulmuştur.

Envârü't-tenzîl ve *el-Keşşâf* üzerine yazılan bazı hâşiyelere gelindiğinde ise ele alınan konuların daha detaylandırıldığı göze çarpmaktadır. Buna göre Beyzâvî hâşiyelerinde teklif konusu kapsamlı şekilde mertebeleri, imkânı, kudretin etkisi, ilim-malum ilişkisi, lizatihî ve ligayrihî imkânsızla teklifin mahiyeti gibi birçok açıdan incelenmiş ve ayette bahsedilen kâfirlerin teklifinin hangi kapsamda olduğuna ilişkin görüşler beyan edilmiştir. Bazı Hanefî-Mâtürîdî muhaşşiler Beyzâvî'nin imkânsızla teklifi aken caiz saymasına ilişkin ifadelerini eleştirmiş ve ayetteki kâfirlerin imanla tekliflerinin ligayrihî imkânsızla teklif oluşunu ispata gayret göstermiştir. *el-Keşşâf* hâşiyelerinde ise Zemahşerî, ayette bahsedilen kâfirleri tanımlarken "ısrarcı/inatçı âsiler" ibaresini kullanması sebebiyle eleştirilmiştir. Bu anlamda onun kâfir tanımı, günahkâr müminleri bu kapsamda değerlendirmesi ve onların hidayetten nasiplenemeyeceğini iddia etmesine bazı Sünnî muhaşşiler tarafından itiraz edilmiştir. Bir başka ifadeyle Zemahşerî'nin açıklamaları; küfrün şer'î tanımının dışına çıkması, büyük günah işleyen kimsenin durumuna dair benimsediği yaklaşım ve âsileri de bu yaklaşım kapsamında değerlendirmesi üzerinden tenkit edilmiştir. Yine ayetteki marifeliğin cins ifade edebileceği ihtimalini söylemesi de bir başka eleştiri konusu olmuştur.

Makale boyunca örnekleriyle birlikte görüleceği üzere Bakara sûresinin altıncı ayeti farklı zamanlarda farklı müfessirler tarafından dönemin yazım kültürü ve ilmî geleneğinin gerektirdiği şekilde ele alınmıştır. Başlangıçta gördüğümüz icmalî izahlar zamanla diğer şer'î ilimlerin yer aldığı kapsamlı tartışmaların da dahil olduğu bir literatürün ortaya çıkması ile sürdürülmüştür. Bu makale söz konusu sürecin Bakara sûresinin altıncı ayeti özelinde nasıl şekillendiğini bize göstermektedir. Daha sonra yapılacak olan çalışmalarda da tefsir tarihi yazımında bu şekilde yorum zenginleşmesine/değişimine konu olan ayetlerle ilgili literatürdeki bilgilere derli toplu bir şekilde erişilme imkanının sağlanmasının alana mütevazî bir katkı sağlayacağı kanaatindeyiz.

Kaynakça

Abay, Muhammet. "Tefsir İlminin Doğuşu ve Diğer İslami İlimlerle İlişisine Tefsir-Tevîl Farkı

- Açısından Yaklaşım”. *İslami İlimlerde Metodoloji (Usul) Meselesi 5: Temel İslâm İlimlerinin Ortaya Çıkışı ve Birbirleriyle İlişkileri*. ed. İlyas Çelebi. 193-202. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2014.
- Akın, Mehmet. “Bakara Suresi 6-7. Ayetler Çerçevesinde İnsan İradesine İlahî Müdahalenin Sınırları”. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 9/47 (2016), 999-1004.
- Aktepe, Orhan. “Mu‘tezile ve Ehl-i Sünnet’e Göre Va‘d ve Vaid İlkesi”. *KADER Kelam Araştırmaları Dergisi* 9/1 (2011), 157-178. <https://doi.org/10.18317/kader.84087>
- Altuntaş, Abdurrahman. “Bakara 6-7. Âyetleri Bağlamında İnkârcıların Durumu”. *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/19 (2021), 1-14.
- Âlûsî, Şehâbeddin es-Seyyid Mahmud. *Rubû‘l-meânî fî tefsîri‘l-Kur‘ânî‘l-azîm ve’s-seb‘i‘l-mesânî*. 30 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi‘t-Türâsi‘l-Arabî, ts.
- Âmilî, Bahâeddin Muhammed b. Hüseyin b. Abdüssamed. *Hâşîye ‘alâ Envâri‘t-tenzîl*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Nuruosmaniye, 484, 1b-126b.
- Ayyıldız, Mahmut. *Tefsirin Mahiyeti Üzerine: Muhammed et-Tâbir İbn Âşûr’un Müdevven Bir İlim Olarak Tefsire Yaklaşım*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019.
- Babertî, Ekmelüddin Muhammed b. Mahmud. *Hâşîye ale‘l-Keşşâf*. İstanbul: Millet Kütüphanesi, Feyzullah Efendi, 151, 1b-231a.
- Bebek, Adil. “Kebîre”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/163-164. Ankara: TDV Yayınları, 2022.
- Beyzâvî, Nâsirüddin Ebu‘l-Hayr Abdullah b. Ömer. Muhammed. *Envâri‘t-Tenzîl ve Esrâri‘t-Te‘vîl*. thk. Muhammed Abdurrahman el-Mer‘âşlî. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi‘t-Türâsi‘l-Arabî, 1418.
- Boyalık, M. Taha. “Molla Fenârî’nin Tefsir İlminin Mahiyetine Dair Tartışmasının Tahlili”. *İslâm Araştırmaları Dergisi* 18 (2007), 73-100.
- Büyük, Enes. *Tefsir İlminin Mahiyeti Sorunu*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2019.
- Büyük, Enes. “Tefsirde İstimdâd: Klasik Dönemde Tefsirin İlişkili Görüldüğü İlimler”. *Trabzon İlahiyat Dergisi* 5/2 (2018), 367-409.
- Coşkun, Muhammed. “İlâhî Fiillerin Nedenliliği Bağlamında Tefsir-Kelâm İlişkisi”. *İslâm Araştırmaları Dergisi* 35 (2016), 41-70.
- Coşkun, Muhammed. “Müteahhirûn Dönemi Ulûm-i İslamiyye Formasyonunun Osmanlı Tefsir Geleneğindeki İz sürümü: XVIII. yy. Envârü‘t-tenzîl Hâşiyelerinde Tahkik Tavrı”. *Osmanlıda İlm-i Tefsir*. ed. M. Taha Boyalık-Harun Abacı. 331-355. İstanbul: İsar Yayınları, 2019.
- Coşkun, Muhammed. *Tefsirin İlk Çağları: Kur’an Yorumunun Hazırlık ve Oluşum Dönemleri*. İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2019.
- Cürcânî, Seyyid Şerif. *Şerhu‘l-Mevâkef*. çev. Ömer Türker. 3 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2015.

- Çârperdî, Ahmed b. el-Hasen. *el-Evvelu min bâşiyeti'l-Keşşâf*. Millet Kütüphanesi, Feyzullah Efendi, 155, 1a-280a.
- Ebû Yahyâ Zekeriyâ b. Muhammed Ensârî. *Fethu'l-celâl bi beyâni hafiyi Envârî't-Tenzîl*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ragıp Paşa, 137, 1b-231b.
- Ebussuûd Efendi, Ebussuûd b. Muhammed el-İmâdi. *İrşâdü'l-akli's-selîm ilâ mezâyâ'l-Kitâbi'l-Kerîm*. 5 Cilt. Riyad: Mektebetü'r-Riyad el-Hadîse, ts.
- Endelüsî, Ebû Muhammed Abdülhak b Galib İbn Atıyye. *el-Muharrerü'l-vecîz fî tefsîri'l-kitâbi'l-ażîz*. thk. es-Seyyid Abdül-Âl es-Seyyid v.d. 8 Cilt. Katar: Vizaretü'l-Evkaf ve's-Şuuni'l-İslâmiyye, 2. Basım, 2007.
- Esam, Ebû Bekr Abdurrahman b. Keysan. *Tefsîru Ebi Bekr el-Esam*. thk. Hıdır Muhammed Nebha. Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2007.
- Hafâcî, Şehâbeddin Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. Ömer. *İnâyetü'l-Kâdî ve Kifâyetü'r-Râzî alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru Sadır, ts.
- Halebî, İbrahim b. Süleyman b. İbrahim Kürdî. *Hâşiyetü ale't-efsîri'l-Beyzâvî*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ragıp Paşa, 148, 95a-96b.
- İbn Âşûr, Muhammed Tahir b Muhammed b Muhammed Tunusî. *Tefsîrü't-Tabrîr ve't-tenvîr*. Tunus: ed-Dârü't-Tunisiyye, 1984.
- İbn Temcid, Muslihiddîn Mustafa b. İbrahim er-Rûmî el-Hanefî. *Hâşiyetü'l-Konevî alâ Tefsîri'l-İmâmî'l-Beyzâvî ve me'abü Hâşiyetü İbni't-Temcid*. nşr. Abdullah Mahmûd Muhammed Ömer. 20 Cilt. Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2001.
- İbnü'l-Cevzi, Ebu'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b Ali b Muhammed Bağdâdî. *Zadü'l-mesîr fî ilmi't-tefsîr*. 9 Cilt. Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1984.
- İsferâyînî, Ebû İshâk İsmüddîn İbrâhîm b. Muhammed b. Arabşâh. *Hâşiyetü alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ragıp Paşa, 132, 1a-344b.
- Kâdî Abdülcebbar, Ebü'l-Hasan Abdülcebbar b. Ahmed. *Tenzîbü'l-Kur'ân ani'l-metâin* Beyrut: Dârü'n-Nehdati'l-Hadise, ts.
- Karamanî, Ahmed b. Mahmud. *Tefsîru'l-Karamanî*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Carullah Efendi, 109, 1b-307a.
- Karamânî, Nûreddîn Hamza b. Mahmud er-Rûmî. *Hâşiyetü 'alâ Envârü't-tenzîl/Takşîru't-tefsîr*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Kütüphanesi, 6477, 1b-118a.
- Kâsımî, Cemâlüddîn el-. *Tefsîrü'l-Kâsımî: Mebâsinü't-te'vîl*. thk. Muhammed Fuad Abdülbâkî. 17 Cilt. Kahire: Dârü İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1957.
- Kaya, Mesut. “Dönemsel İlmî Şartların Müfessirin Donanımı Üzerindeki Belirleyiciliği -Klasik ve Modern Dönem Mukayesesi-”. *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi* 13/3 (2013), 9-31.
- Kaya, Süleyman. *Erken Dönemde Kitap Tasavvuru: Tefsir*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2023.
- Kazerûnî, Ebi'l-Fadl el-Kureşî es-Sıddıkî el-Hatib. *Envârü't-tenzîl ve esrari't-te'vîl ve bibamişibi bâşiyetü allâme Ebi'l-fadl el-Kureşî es-Sıddıkî el-Hatib, Kazerûnî*. 5 Cilt. Beyrut: Müessesetü Şa'ban, ts.

- Kemâlpâşazâde, İbn Kemâl Ahmed Şemseddin. *Tefsîru İbn Kemâl Paşa*. thk. Mahir Edib Habbuş. 9 Cilt. İstanbul: Mektebetü'l-İrşad, 2018.
- Kırîmî, es-Seyyid Ahmed b. Abdullah. *Misbâhu't-ta'dîl fî keşfi Envâri't-tenzîl*. İstanbul: Millet Kütüphanesi, Feyzullah Efendi, 147, 1b-292a.
- Konevî, İsmâüddin İsmail b. Muhammed el-Hanefî el-. *Hâşiyetü'l-Konevî alâ Tefsîri'l-İmâmi'l-Beydâvî ve me'abu bâşiyetü İbni't-Temcîd*. nşr. Abdullah Mahmûd Muhammed Ömer. 20 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2001.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b Muhammed b Mahmûd Mâtürîdî Semerkandî. *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*. thk. Ahmet Vanlıoğlu vd., Müraca Bekir Topaloğlu. 18 Cilt. İstanbul: Mizan Yayınevi, 2005.
- Maverdî, Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b Habib. *en-Nüket ve'l-uyun tefsiri'l-Maverdî*. 6 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992.
- Merâgî, Ahmed Mustafa. *Tefsîrü'l-Merâgî*. 30 Cilt. Kahire: Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1946.
- Merkezü'd-Dirasat ve'l-Ma'lumatü'l-Kur'aniyye. *Mevsûatü't-tefsiri'l-me'sûr: ekeberu cami' li-tefsiri'n-nebi (s.a.s.) ve's-sababe ve't-tabiin ve tabiihim ma'z'üvven ila masadiribi'l-asliyye*. Cidde, Beyrut: Merkezü'd-Dirasat ve'l-Ma'lumatü'l-Kur'aniyye Ma'hedü'l-İmam eş-Şatibi; Daru İbn Hazm, 2017.
- Mevdudî, Ebu'l-A'lâ. *Tefhîmü'l-Kur'ân*. çev. Muhammed Han Kayani vd. 7 Cilt. İstanbul: İnsan Yayınları, 1986.
- Molla Hüsrev, Muhammed b. Ferâmerz b. Ali. *Hâşiyetü Molla Hüsrev alâ tefsîri Kâdi el-Beyzâvî*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Kütüphanesi, 1439, 1a-262a.
- Muhammed Emin Emir Padişah el-Buharî. *Hâşiye ale'l-Beyzâvî min evvelibi ila evabiri'n-Nisâ*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ragıp Paşa, 155, 1b-279a.
- Mukâtil b. Süleyman. *Tefsîr-i Kebîr*. çev. M. Beşir Eryarsoy. 4 Cilt. İstanbul: İşaret Yayınları, 2006.
- Nehhâs, Ebû Cafer. *Meâni'l-Kur'âni'l-Kerîm*. thk. Muhammed Ali es-Sâbûnî. 6 Cilt. Mekke: Merkezü İhyai't-Türâsi'l-İslâmî, 1988.
- Nesefî, Ebu'l-Berekât Abdullah b. Ahmed b. Mahmud. *Tefsîru'n-Nesefî: Medârikü't-tenzîl ve hakâiku't-te'vîl*. 3 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kalemi't-Tayyib, 1998.
- Nesefî, Necmeddin Ömer. *et-Teysir fî't-tefsir: Ömer Nesefî tefsiri (inceleme-eleştirmeli metin-çeviri)*. çev. Muhammed Coşkun. 2 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019.
- Özbakır, Mustafa. *Sekûni'nin Temyîz'inde İ'tizâl Eleştirisi: Fâtîba ve Bakara Sûreleri Örneğinde Bir İnceleme*. İstanbul: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Öztürk, Mustafa. *Tefsir Tarihi Araştırmaları*. Ankara: Ankara Okulu, 2005.
- Paçacı, Mehmet. *Çağdaş Dönemde Kur'an'a ve Tefsire Ne Oldu?*. İstanbul: Klasik, 2008.
- Râzî, Fahrüddîn Muhammed b. Ömer. *Tefsîru Fabri'-Râzî*. 32 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1981.
- Rıza, Reşid. *Tefsîrü'l-menâr*. 12 Cilt. Kahire: Dârü'l-Menâr, 2. Basım, 1947.

- Rüşenî, Dede Ömer. *Hâşiyeye ale'l-Kâdî el-Beyzâvî*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Yeni Medrese, 24, 1b-570b.
- Sekûnî, Ömer b. Muhammed. *Kitâbü't-temyîz mea mukaddimetibi*. İstanbul: Millet Kütüphanesi, Feyzullah Efendi, 83, 1a-353b.
- Siraceddin Ömer b. Abdurrahman. *Keşfü'l-Keşşâf*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Yusuf Ağa, 81, 1b-100a.
- Süt, Abdulnasır. “İlahi Teklifin Ahlakî ve Kelâmî Arka Planı Teklîf-i mâ lâ yutâk Örneği”. *Mukaddime* 6/2 (2016), 283-308. <https://doi.org/10.19059/mukaddime.210185>
- Şeyhzâde, Muhyiddin Mehmed b. Muslihiddin Kocevî. *Hâşiyetü Muhyiddin Şeyhzâde alâ tefsîri'l-Kâdî el-Beyzâvî*. thk. Muhammed Abdülkadir Şahin. 8 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1999.
- Şirvânî, Muhammed b. Cemaliddin b. Ramazan. *Hâşiyetü's-Şirvânî alâ tefsîri'l-Beyzâvî*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ragıp Paşa, 144, 1b-856a.
- Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr. *Câmiu'l-beyân 'an Te'vîli âyi'l-Kur'ân*. thk. Abdullah b. Abdilmuhsin et-Türkî. 26 Cilt. Cîze: Daru Hecr, ts.
- Teftâzânî, Sa'deddin Mahmûd b Ömer b Abdullah. *Hâşiyetü't-Teftâzânî alâ tefsîri'l-Keşşâf: Hâşiyetü'l-İmâmi't-Teftâzânî alâ tefsîri'l-Keşşâf li'l-İmâmi'z-Zemâşerî*. 7 Cilt. İstanbul: Merkezi Geylânî li'l-Buhûsi'l-İlmiyye, 2021.
- Tîbî, Şerefeddin Hüseyin b. Muhammed b. Abdullah. *Fütûbü'l-gayb fi'l-keşf an kınâi'r-reyb*. thk. İyad Ahmed el-Gavc, Cemil Beni Ata, Ömer Hasan el-Kayyam vd. 17 Cilt. Dübey: Caizetu Dübey ed-Devliyye li'l-Kur'ânî'l-Kerim, 2013.
- Türker, Ömer. *Seyyid Şerif Cürcânî'nin Tevil Anlayışı: Yorumun Metafizik, Mantıki ve Dilbilimsel Temelleri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006.
- Vâhidî, Ebu'l-Hasan Ali b Ahmed b Muhammed en-Nisâburî. *el-Vasît fi tefsîri'l-Kur'ânî'l-mecîd*. 3 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1994.
- Yemenî, İmadeddin Yahya b. Kasım. *Hâşiyeye ale'l-Keşşâf*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Nuruosmaniye, 563, 1b-387a.
- Zemâşerî, Ebu'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer. *el-Keşşâf an hakâiki gavâmi'zi't-tenzîl ve uyûni'l-ekâvil fi vücûbi't-te'vîl ve meahu hâşiyetü's-Seyyid Şerif*. 4 Cilt. Beyrut: Darü'l-Fikr, 1977.
- Zemâşerî, Ebu'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed. *el-Keşşâf an hakâiki gavâmi'zi't-tenzîl ve uyûni'l-ekâvil fi vücûbi't-te'vîl*. thk. Adil Ahmed Abdülmevcud, Ali Muhammed Muavvaz. 6 Cilt. Riyad: Mektebetü'l-Ubeykan, 1998.

Etik Beyan / Ethical Statement

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Yazar(lar) / Author(s)

Burcu DİLEK

Finansman / Funding

Yazar bu araştırmayı desteklemek için herhangi bir dış fon almadığını kabul eder / The author acknowledges that received not external funding support of this research.

Çıkar Çatışması / Competing Interests

Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan eder / The author declares that he have no competing interests.